
AZ IPARFÖLDRAJZI KUTATÁSOK KÜLFÖLDÖN ÉS IDEHAZA A KEZDETEKTŐL NAPJAINKIG

KISS ÉVA

1. BEVEZETÉS

Az 1990-es évektől az iparfeldrajzot több irányból is nagyon jelentős hatások érték külföldön és idehaza egyaránt, amelyek közül az iparban bekövetkezettek hatottak a legközvetlenebbül és a legerőteljesebben, és amelyek e nagy múltú tudományterületet is új helyzet elé állították. Tulajdonképpen ezzel magyarázható e tanulmány témaválasztása is, továbbá azzal, hogy eddig még nem készült idehaza az iparfeldrajzi kutatásokat elemző, értékelő munka. S ezáltal részben ez a hiányosság is pótolható, azzal a kitételrel, hogy ez csak egyfajta kísérlet a szerző szubjektív megítélése alapján az iparfeldrajzi kutatások teljes áttekintésére.

Mielőtt az utóbbi évtizedek fejleményeinek bemutatására sor kerülne szükséges időben is visszatekinteni, hogy hogyan fejlődött, és milyen utat járt be az iparfeldrajz, elsősorban azért, mert csak a múlt tükrében értékelhetők reálisan a jelen folyamatok. S mivel a hazai iparfeldrajzi kutatások nem különíthetők el a külföldi műhelyekben folyó kutatások hatásaitól, ezért elengedhetetlen a nemzetközi kitekintés is. Szintén nem lehet figyelmen kívül hagyni az iparfeldrajz vizsgálatok a gazdaságfeldrajz egészében bekövetkezett változásokat, mert az iparfeldrajz fejlődése és fő sajátosságai szorosan összefonódnak a gazdaságfeldrajzéval. Ez nem véletlen, ugyanis az iparfeldrajz a gazdaságfeldrajznak az egyik legősibb ága, ami pedig a társadalomfeldrajzhoz tartozik a földrajztudományon belül. Éppen ezért az iparfeldrajz és az iparfeldrajzi kutatások csak a gazdaságfeldrajz és bizonyos fokig a társadalomfeldrajz (illetve az egész földrajztudomány) fejlődésével összefüggésben értelmezhetők helyesen. Az iparfeldrajz nagymértékben támaszkodik a gazdaság-, és részben a társadalomfeldrajz elméleti megközelítéseire és módszertani eszközeire. Ennél fogva nem tekinthetünk el a gazdaságfeldrajzi vonatkozásoktól és néhol a tágabb tudományrendszertani beágyazottságtól sem, különösen érvényes ez a külföldi iparfeldrajzi szakirodalom értékelésekor. Ez egyben arra is lehetőséget nyújt, hogy a hazai iparfeldrajzi kutatások fejlődését, fő irányait összevessük a nemzetközi tapasztalatokkal.

A tanulmány a bevezetést és az összefoglalást nem számítva két fő fejezetre tagolódik, amelyek közül az elsőben az iparfeldrajz fejlődését követjük nyomon a külföldi szakirodalom alapján. A második fejezetben a hazai iparfeldrajz kialakulását és a főbb kutatási irányokat mutatjuk be a hazai szakirodalomra alapozva.

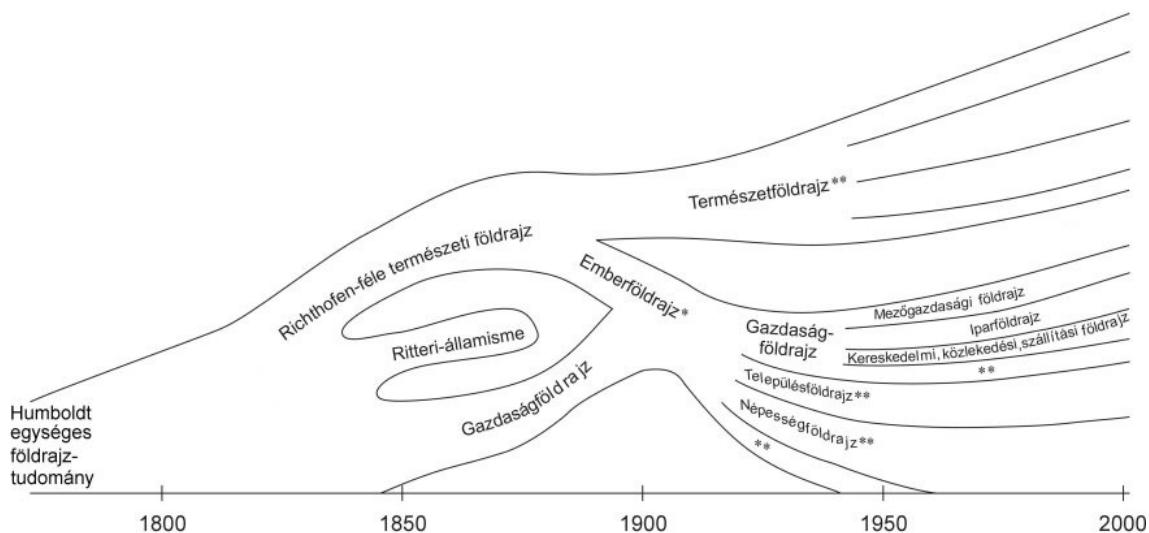
2. AZ IPARFÖLDRAJZ KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE KÜLFÖLDÖN

Az iparföldrajz felbukkanásának pontos dátumát többek között azért is nehéz meghatározni, mert a gazdaságföldrajz megjelenésének időpontja is vitatott. De a különböző források egyöntetűen arra utalnak, hogy az iparföldrajz megjelenése a XIX. század végére, a XX. század elejére tehető. Akkorra értek meg ugyanis azok a feltételek, amelyek lehetővé tették a létrejöttét, a „kiválását” a gazdaságföldrajzból.

A XIX. században a gazdaságföldrajzot is – hasonlóan a földrajz egészéhez – a leíró jelleg uralta. A legfőbb rendeltetése az volt, hogy rendszeresen nagy mennyiségű tényszerű adatokat gyűjtött a világ különböző részeiben folyó termelésről és azokat a gazdaság részletes, statisztikai adatkon nyugvó leírására használta fel. Ez azért volt fontos főleg a gyarmattartó hatalmak számára, mert segítette koloniális szándékaikat, és információkat szolgáltatott a gyarmatokba való befektetésekhez, a kereskedelem és a települések terjeszkedéséhez, továbbá a stratégiai erőforrások feletti rendelkezéshez (JOHNSTON, R. J. ed.1981). A gazdaságföldrajz iránti érdeklődés felélénkülésébe számottevően belejátszott a gazdaság, lényegében az ipar gyors fejlődése, a termelés fokozódó térbeli kiterjedése és a telepítő tényezőknek a földrajzi helyektől függően minél alaposabb megismerésére való törekvés is.

A XIX. század vége felé azonban az adatok növekvő mennyisége, a gazdaság dinamikus fejlődése, és egyre színesebbé válása a gazdaságföldrajz belső differenciálódását vonta maga után. A gazdaságföldrajz tradicionálisan a gazdaság fő szektorai szerint tagolódott részterületekre. S így jött létre eleinte a mezőgazdasági földrajz, az iparföldrajz és a közlekedési, szállítási földrajz, amelyekhez mostanra már újabbak csatlakoztak (1.ábra).

1.ábra. Az iparföldrajz kialakulása és helye a földrajztudományban

* Az 1970-es, 1980-as évektől a társadalomföldrajz megnevezés terjedt el.

** A tudományterület további differenciálódására utal.

Forrás: Mendöl T. 1999. alapján saját szerkesztés, 2008.

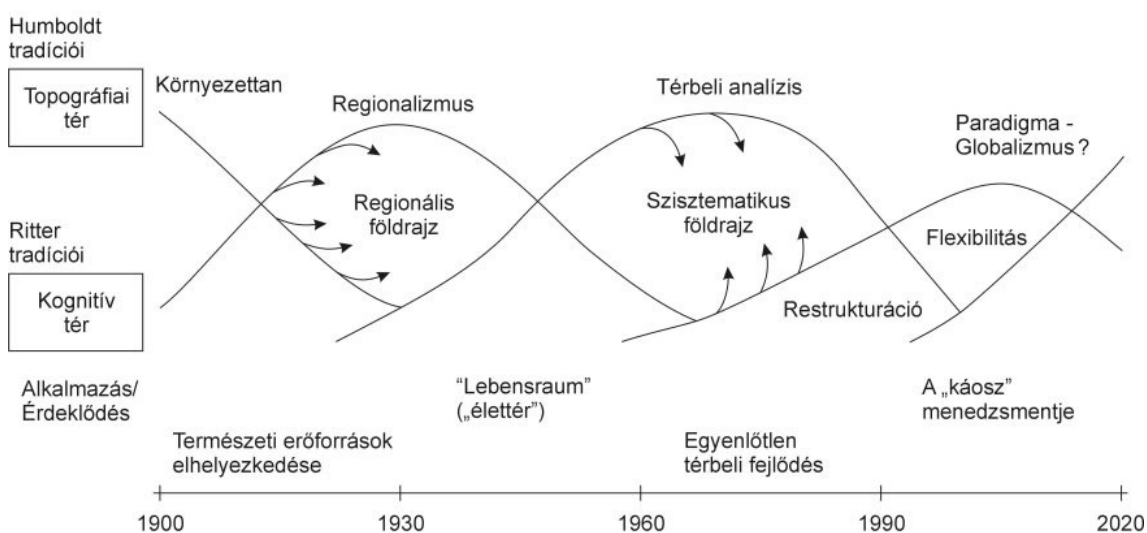
Az iparföldrajz – nagyon tömören kifejezve – az ipari tevékenység térbeli elrendeződésének a tanulmányozása (JOHNSTON, R. J. ed.1981). Legfőbb célja az ipari termelés térbeli sajátosságainak, típusainak és a földrajzi elhelyezkedés törvényszerűségeinek a feltárása (KOVÁCS Z. 2001). YEUNG viszont azt vallja, hogy az iparföldrajz az ipari cégek térbeli elhelyezkedésével foglalkozó tudományterület, és az iparföldrajzban az ipari cégek a kulcsszereplők (YEUNG, H. W. 2002).

Az iparföldrajz a kialakulását követő évtizedekben, egészen az 1950-es évekig a feldolgozóipari ágazatok térbeli megoszlásának leírására szorítkozott. Túlzott figyelmet fordított a természeti, környezeti faktorokra, például a természeti erőforrások, a nyersanyagok szerepére és a térbeli elhelyezkedés történelmi evolúciójára. Mellőzte az elméleti megközelítést és az esettanulmányokból levonható általános megállapítások megfogalmazását (JOHNSTON, R. J. ed.1981).

Az 1950-es évektől az iparföldrajz –, ahogy a gazdaságföldrajz is – egyre nagyobb érdeklődést tanúsított a modellek és az elméletek iránt. Következésképp mind jobban támaszkodott a modern telephelyelméletek tapasztalataira, miközben a leíró jelleg mellett erősödött az elemző, ok-okozati összefüggéseket vizsgáló megközelítési mód.

Az ipar- és a gazdaságföldrajz történetében és fejlődésében is a XX. század második fele a meghatározó. SCOTT szerint ez a „nagy félévszázad”, mivel óriási változások mentek végbe ez idő alatt. „Nagy fordulatok és kanyarok” következtek be az elméleti megközelítések hirtelen változásából (SCOTT, A. J. 2000). Ezek alapvetően az angol nyelvterületekről, mindenekelőtt az USA-ból, az ottani szellemi műhelyekből indultak ki, s a világ többi része csak mint „követő” idővel adaptálta őket vagy többé-kevésbé hozzáigazította azokat a lokális viszonyokhoz. Az, hogy az USA vette át a vezető, irányító szerepet az elméleti, módszertani „útmutatásaival” a földrajztudomány terén (is) a korábban meghatározó német iskoláktól, szorosan összefüggött azzal, hogy a II. világháború után a nemzetközi erőviszonyok megváltoztak a tudományos kutatás területén is (PROBÁLD F. 1999). A XX. század második felének földrajzi paradigmái a gazdaságföldrajzon keresztül az ipar- és a gazdaságföldrajzra is rányomták bélyegüket (2.ábra).

2.ábra A földrajz fontosabb paradigmái a XX. században

Forrás: Löytönen, M. 1994. (Fennia, 172.pp.135-140) alapján kiegészítve, 2008.

A gazdaságföldrajz fejlődésével párhuzamosan az 1950-es években egy új tudományterület, a WALTER ISARD nevével fémjelzett regionális tudomány kezdett kibontakozni, amit részben az akkori gazdaság(ipar)földrajz leíró jellege és elmélet-hiányossága indokolt, és amely számára óriási kihívást is jelentett az új diszciplína. A regionális tudomány, amely a közgazdaságtan (regionális gazdaságtan) elemeit vegyíti a gazdaság(társadalom)földrajzával, a két tudomány határmezsgyéjén fejlődött ki

(JOHNSTON, R. J. ed.1981). Emiatt a pontos kutatási feladatainak, céljainak az elhatárolása a „szomszédos” tudományterületektől sok vitára adott okot. Az „éles határ” hiánya gondot okozott a kutatási eredmények elkülönítésében és a művelői táborának meghatározásában is. Alapvetően a gazdasági jelenségek térbeli elemzésére, a térbeliség hatásának feltárására helyezte a hangsúlyt, amelyekhez különféle módszereket alkalmazott. Túlzott elmélet-orientáltságáért és azért, mert szinte mindent a matematika nyelvére „fordított” sok bírálat érte (JOHNSTON, R. J. ed.1981). Térhódítása ellenére az 1970-es és az 1980-as évtizedben a regionális tudomány sokat veszített a presztízséből a szélesebb értelemben vett politikai és egyéb okok miatt. Az angolszász országokban tehát a geográfia, illetve a gazdaságföldrajz sikeresen átvészelte a regionális tudomány irányából érkezett „csapást” (SCOTT, A. J. 2000). Ez egyúttal ahhoz is hozzájárult, hogy a gazdaságföldrajz, s ezáltal az iparföldrajz is ismét egy nyugodtabb kutatási területté vált, amit a legtöbbször továbbra is a telephely-analízisek és a telephely-választás elméletei kérdései uraltak (CHAPMAN, K.-WALKER, D. 1988).

Az 1960-as években a földrajzosok nagyon szerény mértékben járultak hozzá eredeti gondolatokkal az ipari telephely-analízisek fejlődéséhez a jövedelmezőség térbeli határait („spatial margins”) bemutató modelltől eltekintve. RAWSTRON volt az, aki meghatározta azon terület határvonalát, amelyen belül a profitot biztosító működés lehetséges és megállapította, hogy a kifizetődő termelés térbeli határai nagymértékben függenek az ipari szervezetektől (JOHNSTON, R. J. ed.1981).

Az 1960-as évek vége felé ismét fordult a helyzet, s a földrajzosok jelentősebb mértékben kezdtek hozzájárulni az elméleti megközelítések fejlesztéséhez. Ez elsősorban annak volt tulajdonítható, hogy ekkortól az emberi viselkedés és az emberi motiváció jelentősége egyre jobban felértékelődött a társadalmi, gazdasági folyamatokban, miáltal a kutatásuknak is nagyobb figyelmet szenteltek. Az 1970-es években a viselkedésföldrajz, amit SCOTT „rövid közbizalom”-nak tekint a gazdaságföldrajzban, az iparföldrajzban is erőteljesebben éreztette hatását, két különálló, de egymással összekapcsolódó területen (SCOTT, A. J. 2000). Az egyik a telephelyválasztást előkészítő folyamatra koncentrált gyakran alkalmazva az empirikus kutatás (pl. felmérés) módszerét annak érdekében, hogy feltárja azokat a szempontokat, amelyek a telephelyválasztást befolyásolják és azt, hogy hogyan hozzák meg a végső döntést. Ellenben a másik az ipari szervezetnek a szerepét hangsúlyozta a telephelyi döntések meghozatalában és az ipari tevékenység térbeli szerveződésében (JOHNSTON, R. J. ed. 1981). A vizsgálatot fokozatosan kiterjesztették nemcsak az egy-telephelyes cégek telephelyválasztási döntéseinek elemzésére, hanem a több-telephelyes vállalatokéra is.

Ugyancsak az 1970-es években új kihívásként jelentkezett az iparföldrajzi kutatásokban a fordizmus válsága. Már az évtized közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a Henry Ford nevével fémjelzett, ipari termelés szervezési mód időszakát véget ért, s a kapitalista fejlődésnek egy új szakasza van kialakulóban, amit többen többféleképp (pl. posztfordizmus, posztindusztrializmus, posztmodernizmus) illettek, és sokan vitattak is (AMIN, A. ed. 1994). Ez egyben az ipar mintegy 200 éves „törtélen”

fejlődésének, a fénykorának a végét is kijelölte, amit alapvetően az ipar pozíciójának a romlása idézett elő. Az viszont az ipar szerkezetében és területi struktúrájában végbement markáns változásokra vezethető vissza, ami az iparföldrajzi kutatásokat sem hagyta érintetlenül.

Az 1970-es évektől mind erőteljesebben érvényesülő és a fejlett világ iparát sújtó strukturális válság tehát intenzív kutatási területté vált az érintett országokban az iparföldrajzon belül. Kezdetben a nagyvárosi ipari átalakulás térbeli konzekvenciáinak tanulmányozása váltott ki nagy érdeklődést, mert a változásokra a leghamarabb az európai nagyvárosok reagáltak, ahol a dezindusztrializáció igen gyorsan haladt. Az ipari foglalkoztatottak száma csökkent, több ipari üzemet bezártak és a feleslegessé vált ipari területeket sokféleképpen újrahasznosították. A lokális gazdaság struktúrájában látványos eltolódás következett be a szolgáltatások irányába. Megkezdődött a nagyvárosok szerkezeti és funkcionális tagozódásának átalakulása, ami a társadalmukban is lassú átrendeződést indukált. Főleg azon nagyvárosokban (pl. Bilbao, Tampere, Tokió) voltak szembetűnők ezek a változások, amelyeknek a gazdaságában a tradicionális nehézipari ágazatok jelentékeny részt képviseltek (COHEN, P. 1998; DOLING, J.-KOSKIAHO, B.-VIRKKALA, S. eds. 1994; HADDOCK S. V. 2003; MACHIMURA, T. 1992; MOULAERT, F.-RODRIGUEZ, A.-SWYNGEDOUW, E. eds. 2003; TAKEUCHI, A. 1980, 1985). A fordizmus válsága egészében véve radikális gazdasági szerkezetváltást és egy új társadalmi, gazdasági rend kialakulását eredményezte a nagyvárosokban, ami társadalmi és területi fragmentációval járt együtt (MOULAERT, F.-RODRIGUEZ, A.-SWYNGEDOUW, E. eds. 2003).

A strukturális válság a legjobban a fejlett országok szén- és vasércbázison kiépült, nagy nehézipari körzeteit sújtotta, amit több tényező (olajválságok, keresletcsökkenés, piaci verseny éleződése stb.) együttesen idézett elő (KISS É. 2005). A tradicionális iparvidékek számát, ahol a legsúlyosabb társadalmi problémákat tapasztalták kb. ötvenre becsülték Nyugat-Európában (HORVÁTH GY. 1998). A különbségek ellenére sok hasonló vonással rendelkeztek (dezindusztrializáció, tradicionális ipari ágazatok hanyatlása, leromlott környezet) és a fejlesztésük, rehabilitálásuk eszközei is többnyire megegyeztek. A válságból való kilábalást többek között az ipari profil bővítésétől, a zsugorodó válságágazatok megújulásától és a környezetbarát technológiák alkalmazásától remélték (NAGLE, G.-SPENCER, K. 1999). A válságterületek felzárkóztatása egyáltalán nem volt zökkenőmentes, és időben is elhúzódott (VANHOVE, N.-KLAASSEN, L. H. 1980). Így nem csoda, hogy az EU még a XXI. század elején is kiemelt jelentőséget tulajdonított a regionális politikájában a hanyatló ipari területek rehabilitálásának. Mostanra már hatalmas mennyiségű szakirodalom (CAMERON, G. C. 1974; CAO-PINNA, V. 1974; CHESHIRE, P. 1991; CLOUT, H. D. 1970; BENKO, G. ed. 1984; RODWIN, L. 1991 stb.) halmozódott fel az egyes országokban a válságterületek kutatásával összefüggésben.

Az 1980-as évek végétől több szempontból is nagy változások mentek végbe, amelyek térben és időben eltérő ütemben haladtak, és egymást különböző mértékben hatották át. Bizonyos mértékig még napjainkban is zajlanak és a jelen társadalmi, gazdasági folyamatait és iparföldrajzi kutatásait is meghatározzák. Hogy melyek voltak ezek a változások? A következőkben csak néhány fontosabbat emelünk ki közülük:

1. Radikális változások kezdődtek a világpolitikában, összeomlik a szocialista világrendszer, felbomlik a Szovjetunió és jó néhány új, független állam jön létre Európa keleti felének térképét jelentősen átrajzolva. A politikai rendszerváltozás a gazdaságban, az iparban is gyökeres szervezeti, strukturális stb. változásokat indukál a hajdani szocialista országokban.
2. A XX. század végén a világgazdaságban is óriási változások zajlottak a globalizáció intenzívebbé válása, a tőkemozgások felerősödése, a transznacionális vállalatok sajátos térbeli termelés-szervezése következtében, melyek eredményeként a XXI. századra a világgazdaság oly mértékben változott meg, olyan komplexsége és bonyolulttá vált, hogy már az iparra vagy az ipari termelésre irányuló kutatások sem szűkíthetők csak az ipari létesítményekre vagy a tényleges termelésre, és nem tekinthetnek el a tágabb környezeti beágyazottságtól és annak hatásaitól.
3. Az ipar fogalma, az ipari termelés folyamata és a termelés térbeli szerveződése is sokat változott az elmúlt évtizedekben. Az ipari cégek ma már egyre kisebb mértékben végeznek tényleges termelőmunkát, késztermék előállítását, miközben a tevékenységük köre kiszélesedett. Nem beszélve arról, hogy mostanra már az ipar és a szolgáltatás közötti, korábban éles határvonal is elmosódni látszik, s egyre nehezebb a cégek ágazati besorolása, amit többen a funkciók keveredéseként írtak le (SZALAVETZ A. 2002; THRIFT, N.-OLDS, K. 1996). Továbbá azért is egyre nehezebb csak „tisztán” ipari kérdésekről beszélni, mivel az ipari termelés mind jobban összefonódik más gazdasági tevékenységekkel és/vagy az ipari termelés, illetve létesítmény a környezetével. Ez pedig azt eredményezheti egyrészt, hogy az ilyen kutatások kapcsán talán helyesebb a gazdaságföldrajzi megnevezés. Másrészt, hogy az iparföldrajz bizonyos fokig mind jobban „gazdaságföldrajzzá” válik, mintha újból „egységesülne” a gazdaságföldrajz. Azaz elmosódik a határ az ipari és az egyéb gazdasági tevékenységek között, eltolódik a kutatói érdeklődés a tágabban értelmezett gazdasági kérdések felé, és ez végül akár oda is vezethet, hogy a gazdaságföldrajz tagolása elveszíti jelentőségét. E trend előjeleként vagy következményeként is értékelhető az, hogy az iparföldrajzosokat és az iparföldrajzi kutatásokat „összefogó” nemzetközi tudományos testület, az IGU egykori ipari bizottsága a „Gazdasági Terek Dinamikái” Bizottság (Commission on the Dynamics of Economic Spaces) nevet az ezredfordulótól. Egyébként ezen bizottság nevének korábbi változatai szintén jól tükrözik az iparföldrajz és az iparföldrajzi kutatások fejlődését, vala-

mint az ipar jelentőségének változását. Először 1976-ban az Ipari Rendszerek (Industrial Systems) nevet vette fel. 1984-től az Ipari Változás (Industrial Change) elnevezést használta, utalva a strukturális átalakulásra. 1992-től 2000-ig az Ipari Tér Szervezete (Organisation of Industrial Space) megnevezés volt érvényben, igazodva az 1990-es években lezajlott paradigmaváltáshoz.

4. Részben az előbb említett politikai, és gazdasági változásokkal összhangban a világ népességének a mennyiségében és a minőségében, a különböző társadalmakban is jelentős változásoknak lehetünk szemtanúi. A különféle népek és kultúrák között kibontakozó feszültségek (gondolva a 2001. szeptember 11. utáni időszakra), az etnikai, vallási, kulturális és egyéb tradíciókból eredő konfliktusok és érdekkülönbözőségek, a társadalmi különbségek és a társadalmi problémák felerősödése (pl. szegénység, bűnözés, egészségi állapot romlás, új betegségek megjelenése, éhínség) globális és regionális szinten, sőt mikro szinten is a társadalomföldrajzi kutatásokhoz való társadalmi viszonyulást is kedvezően befolyásolták.

Az előbb felsorolt változások a földrajz egészét és egyes területeit (pl. iparföldrajz, gazdaságföldrajz) is új kihívások elé állította, újfajta megközelítést, szemléletet és új módszereket, eszközöket igényelt.

Az 1990-es években a gazdaságföldrajzot két irányból is érték olyan hatások, amelyek legfőbb célja az volt, hogy ezt a – SCOTT szavaival – „lenyugodott állóvizet felkavarják”. Az egyik kezdeményezés kívülről, a közgazdaságtan irányából érkezett, míg a másik a tudományterület belsejéből, a változást sürgető belső felismerésből fakadt. Az előbbi KRUGMAN nevéhez fűződik, ezzel szemben az utóbbit THRIFT és OLDS fogalmazta meg (BRAKMAN, S.-GARRETSSEN, H. 2003; THRIFT, N.-OLDS, K. 1996).

Az 1990-es évektől újabb paradigma jelenik meg az „új gazdaságföldrajz” paradigmája, amit KRUGMAN a földrajz és a térbeliség újbóli felfedezésével hozott létre. Felismerte, hogy a földrajzi elhelyezkedésnek, a helynek, a lokalitásnak a XXI. században is nagy szerepe van a gazdasági folyamatokban és a globális gazdaság térbeli megoszlásában (KRUGMAN, P. 2000). KRUGMAN szerint a tradicionális gazdaságföldrajz azért lesz új, mert sokkal nagyobb hangsúlyt helyez a gazdasági jelenségek elméleti megközelítésére és modellezésére, mindamellett, hogy a földrajzi szemlélet, a térbeliség vizsgálata továbbra is meghatározó szempont marad.

A gazdaságföldrajz belső megújulásának szükségességére mutatott rá THRIFT és OLDS, az 1990-es évek közepén, mert egyrészt más tudományterületekhez képest a gazdaságföldrajzot kevésbé „élettel telinek” találták (THRIFT, N.-OLDS, K. 1996). Másrészt, mert felismerték, hogy a már említett nagyon jelentős gazdasági változások megkövetelik, hogy megújuljon a gazdaságföldrajz, hogy megfeleljen az új kor kihívásainak. Megítélésük szerint az új gazdaságföldrajz három szempontból fog

lényegében különbözni a régítől. Az egyik, hogy nem leírásból fog állni; a másik, hogy sokkal nyitottabb lesz a külső hatásokra, azaz szorosabb kapcsolatot fog kialakítani más társadalomtudományokkal; a harmadik, hogy a tradicionális gazdasággal kapcsolatos kulcsszavakat, mint pl. a piac, az ipar, a munka sokkal szélesebb kulturális közegbe beágyazottan értelmezi. S a gazdaságot pedig, mint összekapcsolódott régiók sorát, mint hálózatokat, mint áramlásokat, vagy mint virtuális teret tekinti (THRIFT, N.-OLDS, K. 1996).

A gazdaságföldrajz megújulása az iparföldrajz számára is kijelölte a „követendő” utat, és az iparföldrajzi kutatásokat is új megvilágításba helyezte. Például a hagyományos kutatási irányok (pl. telephelyválasztás, ipari ágazatok, térbeli elhelyezkedés) közül a telephelyválasztás elméleti modellezésével kapcsolatban merült fel a legtöbb új kihívás. A modern telephely-elmélet alkotást nemcsak a tényezők egyre bonyolultabb kölcsönhatása, hanem súlyuk pontos meghatározása is nehezíti. Ráadásul mostanra már a lokalizációs problémák sokkal interdiszciplinárisabbá váltak.

A XXI. század elejére új témakörök (hálózatok, beágyazottság, tőkeáramlás, flexibilis specializáció, versenyképesség, tudásgazdaság, high-tech ágazatok, ipari innováció stb.) kerültek az iparföldrajz homlokterébe a különböző kutatások során (DICKEN, P. 2003; HUDSON, R. 1994, 2002; MALECKI, E. J. 1991; MALECKI, E. J.-BRADBURY, S. L. 1992; OINAS, P. 1997; Ó HUALACHÁIN, B. 1992; PARK, S. O. 1996, 2001), amelyek nehezen elválaszthatók egymástól, és amelyek részben az iparföldrajzi kutatások fő irányait is jelentik bizonyos mértékig.

Napjainkban már kiemelt kutatási témát képeznek a hálózatok és a hálózatosodás. A téma jelentősége tükröződik abban is, hogy az új gazdaságföldrajzot akár „kapcsolati gazdaságföldrajznak” is nevezhetjük, mivel elsősorban a gazdasági aktorok közötti kapcsolatokat és a gazdaság fejlődésére gyakorolt hatásukat kutatja. Mivel az eddigi hálózati kutatás főleg a makro szintű elemzésekre, a szervezetek közötti hálózatokra koncentrált, és a mikro szintű személyes hálózatokat többnyire figyelmen kívül hagyták, ezért a jövőben sokkal nagyobb teret kell kapnia a társadalmi hálózatoknak, amelyek a szocio-ökonómiai tér formálásában és megértésében fontosak.

Szintén az utóbbi években kezd a gazdaságföldrajz gyakorlat-központú (practice-centred) irányzata egyre nagyobb érdeklődést tanúsítani az iránt, hogy milyen gazdasági aktorok vannak a globális gazdaságban, és hogy hogyan hatnak egymásra és hogyan alakítják az új térbeli folyamatokat. Következésképp a társadalmi gyakorlat az empirikus és elméleti kutatásoknak is dinamikusan fejlődő részét képezi, hogy megértsék, hogy mely cégek és miért sikeresek, míg mások nem, és hogy a lokális és regionális fejlesztést a gazdasági gyakorlat különböző formái (face-to-face interakció, tudás-gyakorlatok stb.) hogyan alakítják. A globális gazdaságban tapasztalt még nagyobb összekapcsoltság és komplexitás komoly kihívást támaszt a gazdasági gyakorlat térképezésével és az elméleti és módszertani eszközök fejlesztésével szemben is.

A gazdasági gyakorlat és a „tudás-gazdaság” között szoros kapcsolat van. Kérdés, hogy az utóbbi hogyan formálja az előbbi a cégek és az egyének szintjén. A tudásgazdaság megváltoztatja a cégek térbeli stratégiáit, de hogy pontosan hogyan és milyen mértékben, annak a kutatása az elkövetkezendő években releváns kutatási irányzat lehet. Az is érdekes témának ígérkezik, hogy mindezek a változások a cégeknél hogyan hatnak az ott dolgozóakra (pl. a mobilitásukra és a karrier-kilátásukra), mivel a változó új kihívások a „tudás-munkás” (knowledge-worker) viselkedését is megváltoztatják.

Jelenleg is fontos kutatási irányzat az ipar és a területi fejlődés kapcsolata, habár a mostani preferált kutatási témák területi kihatása sokban különbözhet a korábbiaktól. Bizonyított, hogy az ipari cégek által létrehozott, és a hálózatok révén más cégekkel és szervezetekkel megosztott tudás meghatározó szerepet játszik egy régió sikerében (MALECKI, E. J. 2000). A regionális innovációs stratégiák (a régió-specifikus klaszterek létesítésének ösztönzése, a kollektív tanulási folyamatok és az innovációs hálózatok kiépítése, a globális és lokális hálózatok kialakulásának elősegítése, megfelelő kulturális és üzleti környezet biztosítása az innováció és a vállalkozás számára, a társadalmi tőkeállomány felhalmozása) számottevően hozzájárulnak a regionális fejlődéshez a tudásalapú gazdaságokban (PARK, S. O. 2001). Az ipari termelés térbeli szervezése szintén nagyban befolyásolhatja a területi fejlődést. A termelés térbeli szerveződésének megváltozása és a termelés telephelyek közötti átszervezése, továbbá a „folyamatosan” átalakuló termelési rendszerek nemcsak egy régió, egy ország gazdasági (ipari) térszerkezetét formálhatják át, hanem egy kontinensét is (HUDSON, R. 1994, 2002).

Az új megközelítési módok hatására nemcsak lokálisan, hanem globálisan is új ipari(gazdasági)terek jönnek létre, amelyek elsősorban földrajziak, de intézményiek és virtuálisak is egyben. Éppen ezért a XXI. század elején az iparföldrajz feladata az, hogy az ipari tevékenységeket a társadalmi, kulturális, politikai és szervezeti folyamatokkal összefüggésben elemezze „a helyekben és a helyeken keresztül” (Malmberg, A. 1996, 1997).

3. A HAZAI IPARFÖLDRAJZ FEJLŐDÉSE ÉS FŐ KUTATÁSI TERÜLETEI

Az iparföldrajz fejlődése idehaza is szorosan összefüggött a gazdaságföldrajz, illetve a földrajz egészének fejlődésével, amelyre nagy hatással voltak a külföldi műhelyek. A XX. század közepéig a fejlett nyugati országokból, elsősorban a német iskolákból, tudós műhelyekből érkeztek az irányt mutató és nagy befolyással bíró szellemi irányzatok. Majd a II. világháború után az ország megváltozott politikai, társadalmi berendezkedése folytán a Szovjetunió felől. Magyarország a szovjet befolyási övezet része lett, nemcsak politikai, társadalmi, gazdasági értelemben, hanem a tudományos kutatások szemszögéből is. A földrajzon belül különösen a gazdaságföldrajz terén volt erőteljeseb-

ben érezhető a „keleti” hatás. 1989 után e téren is nagy változás következett be, mert „ismét” lehetőség nyílt a földrajztudomány egészének fejlődését jellemző főbb áramlatokba való bekapcsolódásba, és a külföldi, döntően nyugati irányzatok, kutatási területek itteni meghonosodására. S ezek a hazai iparföldrajz számára is óriási lehetőségeket kínálnak.

Az eddigi hazai iparföldrajzi kutatások – részben az előbbiek tükrében – három fő szakaszra bonthatók időben. Az első szakasz nagyjából a XIX. század végétől datálható egészen a XX. század közepéig. Ez a periódus az iparföldrajz kezdeti, kibontakozási fázisa. A második szakasz a szocializmus évtizedeit öleli fel, míg a harmadik periódus az 1989 utáni időszakot.

3.1. Az iparföldrajz kibontakozása

Kezdetben a magyar iparföldrajz nagyon vontatottan fejlődött a fejlettebb, nyugati országokhoz képest, és a II. világháború előtt még nagyon gyenge lábakon állt. Összefüggött ez megkésett önállósodásával is, ami az 1930-as, 1940-es évekre tehető. Bár a honi iparföldrajz első írása, csírája már 1899-ben megjelent „Az iparűzés földrajzi elosztakozása Magyarországon” címmel HANUSZ ISTVÁN tollából (FODOR F. 2006). Az azutáni évtizedekben a gazdaságföldrajzi kiadványok szaporodtak ugyan, de közöttük nem akadt kifejezetten iparföldrajzi munka. Valószínűleg azért sem, mert az ipar vizsgálata nem kapott különösebb figyelmet a kor gazdaságföldrajzosaitól. PRINZ 1914-es „Magyarország földrajzában” mindössze három oldal mutatja be a magyar ipar fontosabb ágazatait és főbb sajátosságait. Indoklásul az a megállapítása szolgálhat, hogy igazán nagy iparvidékek csak a széntelegek közelében jöhettek létre (PRINZ GY. 1914). FODOR a „Magyarország gazdaságföldrajza” c. művében, ami 1924-ben jelent meg, már részletesebben taglalja a bányászat és az ipar területi elhelyezkedését, s kitér a telepítő tényezőkre is. Nagy érdeme, hogy a trianoni döntés értelmében rámutat arra, hogy az ország határának megváltozása hogyan hatott a nyersanyagtermelő és a feldolgozóipari üzemek területi megoszlására. Szintén fontos felismerése, hogy a közlekedési kapcsolatok nagymértékben meghatározzák egy-egy terület, település iparosodását (FODOR F. 1924). A KOCH által „A nehézipar földrajzi tényezői” címmel publikált írás már alaposabb iparföldrajzi munka (Koch F. 1939). A telepítő tényezők, főleg az energiaellátás fejlődése tükrében tekinti át a vaskohászat telephelyeinek változását a Földön. Ugyancsak ebben az évben jelent meg az első, igazán kiforrott iparföldrajzinak ítélt munka (Egy iparvállalat keletkezésének tájalakító hatása címmel), s rá egy évre a második (A csonka magyarországi gyárak keletkezésének és elhelyezkedésének gazdaságföldrajzi okai), amelyek RÉVAY névéhez kapcsolódnak (RÉVAY Z. 1939, 1940). Ezek azért nagyon figyelemre méltóak, mert már túlmutatnak a leíráson, és lényegében a telephelyválasztás, az ipartelepítés kérdéseit boncolgatják. Az előbbiben a szerző az ipar és a környezet kapcsolatával foglalkozik a péti ammóniagyár tájra gyakorolt hatásának elemzése révén. Az utóbbiban pedig a trianoni határmegvo-

nás utáni országterület iparának területi struktúráját és az egyes iparágak telepítő tényezőit veszi sorra. A RÉVAY által leírt telephelyek és telepítő tényezők egy része még ma is érvényes bizonyos ágazatok esetében. Szintén ebből az időszakból származik FODOR „Mezőgazdasági-iparos tájak Közép-Európában” c. kiadványa, ami azért említésre méltó, mert a magyar ipart már tágabb környezetbe beágyazva értékeli (FODOR F. 2006).

A XX. század első felében az ipar a kartografikus ábrázolásban sem kapott jelentősebb szerepet. Példaként említhető az 1945-ben megjelent Közép-Európa Atlasz, amelyben a „Gyáripart” mindössze hat oldalban ismertették, szemben a bányászat 28 oldalával (RÓNAI A. szerk. 1945). Együttes terjedelmük azonban még így is alig egyharmadát adta a mezőgazdaságra fordított oldalak számának, ami az ország akkori gazdasági fejlettségének és agrárjellegének is betudható.

Összességében véve a magyar iparföldrajzi kutatások még nagyon felszínesek és hiányosak 1945 előtt. A nemzetközi trendekkel összhangban nálunk is a hazai ipart leíró, bemutató írások domináltak abban az időben, de a mennyiségük messze elmaradt a fejlett országokétól.

3.2. Az iparföldrajz a szocializmus évtizedeiben

Az iparföldrajzi kutatások második fő szakaszának elején, a II. világháborút követő években gyökeres fordulat következett be az ország társadalmi berendezkedésében, s ez kihatott az iparföldrajzra is. A szovjet befolyás erősödése a gazdaságra és az egyes szektoraira vonatkozó kutatások gyakoribbá válásában is megnyilvánult (PROBÁLD F. 1999). Az 1950-es évektől az ipar – ideológiai, pártpolitikai nyomásra – tapasztalható erőltetett fejlesztése, a szocialista iparosítás és az iparföldrajzi kutatások felélénkülését, valamint az ipar pozíciójának megerősödését vonta maga után. Az iparföldrajz fénykora ez, a legfőképp az 1950 és 1980 közötti időszakban.

Az államszocializmus időszakában a hazai iparföldrajzi kutatásokban a következő fontosabb kutatási irányok jelölhetők ki:

1. az ipartelepítésre és a telephelyválasztásra vonatkozó kutatások,
2. az egyes ipari ágazatokhoz kapcsolódó földrajzi kutatások,
3. az ipar területi elhelyezkedésének, térbeli megoszlásának vizsgálata,
4. az ipar terület- és településfejlesztésben játszott szerepének vizsgálata,
5. elméleti-módszertani kérdésekkel összefüggő kutatások. Ez utóbbiak

elsősorban az erőteljes iparosítás kezdeti szakaszában voltak nagy jelentőségűek (BARTKE I. 1981). Később csak elvétve születtek olyan írások, amelyek érintették az iparföldrajzi kutatások fejlődését előmozdító elméleti, módszertani kérdéseket. Valójában ez a kutatási irány nem tudott kiteljesedni, s megmaradt „kutatási irány kezdeménynek”.

A többi kutatási irány legjellegzetesebb ismérvei az alábbiakban foglalhatók össze:

1. Az ipartelepítés és a telephely kiválasztása kiemelt kutatási téma volt, kiváltképp az extenzív iparosodás időszakában, amikor nagyon sok új ipari üzem létesült. Hozzájárult ehhez az is, hogy az ipartelepítés a gazdaságpolitikának és a területfejlesztésnek is szerves részét képezte (TATAI Z. 1984). Törekedtek a szakemberek az ipartelepítés és a telephelyválasztás fogalmának definiálására is (BARTKE I. 1971; BERNÁT T. szerk. 1981; BERNÁT T. et al. 1969; TATAI Z. 1984). TATAI az ipartelepítés alatt azt a folyamatot értette, amikor meghatározzák azt a térséget, amelyen belül vagy esetleg konkrétan azt a települést, ahová az adott ipari objektumot le kell vagy le lehet telepíteni. A telephely ellenben a tényleges hely (az adott körzeten vagy településen belül), ahol az ipari létesítményt létre kell hozni, vagyis a gyakorlati kivitelezés, a megvalósítás helye (TATAI Z. 1984). BARTKE szerint a két fogalom lényegében nem más, mint az ipartelepítés makro, mezo vagy mikro szintű megközelítése. S a legcélszerűbb megoldás az, ha az ipartelepítés fogalmát tágabb értelemben használjuk (BARTKE I. 1971).

Többen rámutattak a szocialista ipartelepítés és a kapitalista telephelyválasztás különbségeire is (KÓRÓDI J.-MÁRTON G. 1968; MAGYARI A. 1953). Az előbbivel szemben fő különbségként a profit érdek elsődlegességét, a telekspekulációt és egyéb okokat (pl. osztársadalmi érdek csekély szerepe) jelölték meg. A szocialista vállalatok telepítését elsősorban az erőforrások elérhetősége határozta meg, s nem a profit-maximalizálás (BARTA Gy. 1994). A szocialista telephelyelmélet megfogalmazására már csak a szocialista rendszer bukása után, az 1990-es évek elején történt kísérlet (BARTA Gy. 1994).

A szocializmus évtizedeiben jó néhány olyan munka is született (BARTKE I. 1981; GERLE Gy. 1956; KÓRÓDI J.-MÁRTON G. 1968; KŐSZEGFALVI Gy. 1978; MAGYARI A. 1953; TATAI Z. 1984; ZOLTÁN Z. 1980), amelyek sorra vették az ipartelepítésben szerepet játszó tényezőket és/vagy érintették az ipari létesítmények letelepítésének konkrét feladatait, a tervezéssel és a műszaki kivitelezéssel kapcsolatos elveket is.

Szintén már az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején felmerült a koncentrált ipartelepítés gondolata, aminek a feltételeit és a kialakításának a műszaki-gazdasági kritériumait is meghatározták (BARTKE I. 1971; KOPCSAY G.-ZSIGÓ L. 1971; KŐSZEGFALVI Gy. 1978). Tulajdonképpen ezek a mostani ipari parkok előzményeként tarthatók számon.

Az ipartelepítéssel összefüggő kutatások jelentőségét és dominanciáját jelzi az is, hogy azon belül további részterületeket is el lehetett különíteni. BARTKE még az 1980-as évek elején négy ilyen részterületet (ágazati, regionális-vonzáskörzeti, közgazdasági, matematikai-statisztikai) határozott meg, de azt is hangsúlyozta, hogy az általa felsoroltak csak az egyik lehetséges módját jelentik a cso-

portosításnak, és másféle kategorizálást is elképzelhetőnek tart (BARTKE I. 1981). Az egyes részterületek mindegyike az ipartelepítés más-más aspektusára helyezte a hangsúlyt. Például az ágazati megközelítés egy-egy ágazat optimális telephelyének meghatározását tűzte célul. Az 1960-as és 1970-es években szinte minden fontosabb ágazat számára készültek ilyen elemzések (ANTAL Z. 1959, 1966, 1967a, b, PERCZEL GY. 1970, 1973).

2. Az ipar ágazatait nemcsak az ipartelepítés szemszögéből lehet vizsgálni, hanem más nézőpontból is, esetleg **komplex módon**, többféle kutatási irány ötvözésével. A legtöbben és a leggyakrabban az építőanyagipart (ANTAL Z. 1967c; BALOGH B. 1971; KATONA S. 1972), a textilipart és az élelmiszeripart kutatták. Az építőanyagiparra vonatkozó kutatások kiterjedtek a fontosabb erőforrásainak a kiértékelésére és a főbb szállítási igényes termékeinek az elosztási és szállítási struktúrájára, valamint a gazdaságföldrajzi sajátosságainak a bemutatására. A téglagyártás elsődleges és másodlagos telepítő tényezőivel, azok hatékonyságának módosulásával és a távlati területi fejlesztésben játszott szerepük feltárásával KATONA foglalkozott. A hazai téglagyárakat fejleszthetőségük alapján csoportosította és megállapította, hogy a működő gyáraknak (1968-ban 183) csak az egyötödét tartja további fejlesztésre alkalmasnak (KATONA S. 1972).

Az 1970-es években hiánypótlónak bizonyult PERCZEL kutatása, aki a magyar gépipar területi elhelyezkedését és telephelyválasztásának feltételeit foglalta össze. Azt megelőzően ugyanis nem kapott kellő figyelmet ez az ágazat, holott az 1960-as évek második felétől, mint az egyik legdinamikusabban fejlődő ágazatot tartották számon (PERCZEL GY. 1973).

A könnyűipar ágazatai közül a textilipar volt a legfontosabb, amely az 1960-as években rengeteg problémával küszködött. A leginkább erőteljes fővárosi koncentrációja okozott sok gondot, amit az 1970-es évek elejére már sikerült valamelyest mérsékelni, mert addigra a világgazdasági változásokkal összhangban a hazai textiliparban is markáns változások (új technológiák bevezetése, foglalkoztatottak számának csökkenése, fogyasztási szokások módosulása) következtek be (ANTAL Z.-FÜLÖP S. 1973; BENCZE I. 1962).

Az élelmiszeriparon belül a cukoripar bizonyult az egyik legnépszerűbb kutatási témának (GURZÓ I. 1986, 1989; MOLNÁR F. 1969; PÁL Á. 1979). GURZÓ, aki a cukoriparral kapcsolatos kutatások egyik legismertebb képviselője az ágazat területi elhelyezkedésének vizsgálata mellett egy hosszú távú fejlesztési stratégia kidolgozását is elengedhetetlennek tartotta (GURZÓ I. 1986). Értékelte még az alföldi gabonaipar és dohányvertikum területi fejlődésének sajátosságait is (GURZÓ I. 1987, 1988). BERÉNYI kutatásai azért kiemelendők, mert a földhasznosítás, a mezőgazdasági termelés és az élelmiszeripar területi struktúrája közötti szoros összefüggést tárta fel (BERÉNYI I. 1989).

3. Az ipar területi elhelyezkedésének kutatása kezdetben háttérbe szorult, s később is csak viszonylag kevesen (BENCZE I. 1962; KÓRÓDI J.-MÁRTON G. 1968; PERCZEL GY. 1973; TATAI Z. 1981, 1984) vállalkoztak az ipar területi struktúrájának és főbb térszerkezeti jellemzőinek a feltárására. A makroszintű vizsgálatoknál jóval gyakoribbak voltak a mikro (települési) és mezo (regionális)

szintűek. Nem egy esetben az, hogy épp melyik település vagy térség vált a kutatás színterévé attól függött, hogy honnan származott vagy, hogy hol dolgozott a kutatást végző. Például Csongrád megyéét ABONYINÉ, Bács-Kiskun és Szolnok megye iparának területi szerkezetét pedig PÁL kutatta (ABONYINÉ PALOTÁS J. 1983; PÁL Á. 1987).

Ezen fő kutatási irány sajátos szegmensét képezte az, amelyik az ipari körzetek megállapítására irányult. A területi munkamegosztás fejlődésével és elmélyülésével párhuzamosan az ipari termelés bizonyos ágazatainak meghatározott térségekbe való tömörülése lehetővé tette az ipari körzetek elhatárolását. A körzeteken belül levő ipari ágazatok nem egymástól függetlenül, hanem egymással szoros kölcsönhatásban léteznek. Hazánk nehézipari körzeteit, amelyek az ország középhegységi területein helyezkedtek el BARTKE és KÓRÓDI határolta el (BARTKE I.-KÓRÓDI J. 1968). Együttesen az ország területének kb. egyötödét tették ki, ahol a népességnek ugyancsak az egyötöde élt. Az ipari térszerkezet a gazdasági körzetek megrajzolását is megalapozta. A különböző szintű gazdasági körzetesítés problematikájával, elvi és módszertani kérdéseivel (BERNÁT T. 1986; KRAJKÓ GY. 1961, KRAJKÓ GY. et al. 1969; TÓTH J.-DÖVÉNYI Z.-MOSOLYGÓ L. 1975) a leginkább KRAJKÓ foglalkozott. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a társadalmi munkamegosztás fejlődésével a területi differenciálódás erősödik, ezért indokolt a gazdasági mikrokörzet szintű lehatárolás is, amit az Alföld példáján mutatott be (KRAJKÓ GY. 1973a, b). A gazdasági körzeteket a földrajzi kutatás nélkülözhetetlen egységeinek tartotta.

4. Az ipar és a terület- és településfejlesztés kapcsolatára, kölcsönhatására irányuló kutatások szintén gyakoriak voltak a szocializmus évtizedeiben. Az 1950-es évektől ugyanis az ipar a területfejlesztés nélkülözhetetlen, szinte egyetlen eszköze lett (ROMÁN Z. ed. 1979). Az ipar rendkívüli fontosságát tanúsítják az alábbi idézetek is:

- „Az ipar a területfejlesztés legfontosabb, de nem egyedüli eszköze.” (TATAI Z. 1980).
- „Az ipar az egyik leghatékonyabb településfejlesztő tényező.” (BARTA GY. 1980).
- „Az ipar az elmaradottság felszámolásának döntő stratégiai eszköze.” (BARTKE I. 1971).

Az ipar megjelenése és fejlődése nagymértékben meghatározta egy-egy terület fejlődését. Egyrészt elősegítette a helyi gazdaság fejlődését az adott területen, másrészt az ott lakók életkörülményeit is kedvezően befolyásolta. Hozzájárult a foglalkozási átrétegződéshez és az ingázás felerősödéshez is. Jövedelmet és munkát biztosított, továbbá kedvezően hatott az infrastruktúra fejlesztésére is, amire számos kutatás (BARTKE I. 1981, 1982; KÓRÓDI J.-MÁRTON G. 1968; KŐSZEGFALVI GY.-BARNA G. 1971; MÉRŐ J. 1970) is fényt derített. Az iparosodás és az urbanizáció sok helyütt szorosan összekapcsolódott. Az industrializáció számottevően előmozdította az érintett település urbanizációját, nem ritkán várossá válását is (BORAI Á. 1975, 1979).

Az iparosítás extenzív periódusában a területi különbségek fokozódtak. Ennél fogva az 1960-as évek vége felétől, de főleg az 1970-es években az elmaradott, kevésbé iparosodott területek, a leginkább az Alföld iparosítása került előtérbe, hogy a területi differenciák mérséklődjenek (BARTKE I. 1967, 1971; CUKOR Gy. 1971; FRISNYÁK S. 1988; KÓRÓDI J.-MÁRTON G. 1968, LACKÓ L. 1975; TATAI Z. 1975, 1981, 1984). Segítette ezt az is, hogy egyre nagyobb hangsúly helyeződött a fővárosi ipar fejlesztésének intenzív és szelektív módjára (BÉKESI L. 1981; BONTÓ L.-OROSZ L. 1978; KÓRÓDI J.-MÁRTON G. 1968; TATAI Z. 1984). Az ipar területi expanziója folytán a szocialista ipar mintegy 20%-a a falvakba települt (BARTA Gy. 1980). Hatásukra nagyon sokrétű és többnyire előnyös társadalmi, gazdasági változásokon mentek keresztül a községek (BARTA Gy.-ÉNYEDI Gy. 1981). Az 1980-as évek második felében azonban már egyre több jel utalt arra, hogy ez a generális fejlesztési eszköz sokat veszített korábbi dinamizáló hatásából, amibe az iparban tapasztalható válság mélyülése is belejátszott.

3.3. Az 1989 utáni iparföldrajzi kutatások

Az iparföldrajzi kutatások harmadik szakasza 1989-től, a politikai rendszerváltozás időpontjától számítható. A nagyarányú politikai, társadalmi és gazdasági változások következtében az ipar és az iparföldrajzi kutatások háttérbe szorultak. Ez már egy „hanyatló, lefelé ívelő” szakasz az iparföldrajz történetében. Az, hogy mi lehet ennek az oka nehéz pontosan meghatározni. Feltételezhető azonban, hogy több tényező bonyolult kölcsönhatásának az együttes eredője, amelyek közül döntő lehet az ipar strukturális válsága és a gazdaságban elfoglalt pozíciójának a megrendülése. Továbbá az, hogy a népességgel, a társadalommal kapcsolatos kutatások kezdtek előre törni és nagyobb jelentőségre szert tenni, mert olyan témakörök (pl. etnikai, vallási kérdések) kutatásra nyílt lehetőség, amelyekre azt megelőzően kevésbé. Hozzájárult az iparföldrajz kedvezőtlenebb helyzetéhez, hogy a tágabb beágyazottságát képező gazdaság(társadalom)földrajzban egyfajta válság jelei mutatkoztak (BERÉNYI I. 1996; PROBÁLD F. 1996; MÉSZÁROS R. 2000), mert „...az 1970-es évektől 1989-ig nem történt semmi...” (BELUSZKY P. 1989). Ráadásul elméletalkotó-képességünk és elméleti megalapozottságunk is megromlott. A problémákat és okait részletesen fel is sorolta BELUSZKY „Magánjelentése”. A gazdaságföldrajz válságára BERNÁT is felhívta a figyelmet. Rámutatott arra, hogy már a régi kutatási célok, elméletek és módszerek nem elégségesek önmagukban, a XX. század végén újakra van szükség (BERNÁT T. 1989). Mindezek tetejébe kimondatlanul is éreztette hatását az a pszichikai tényező is, miszerint a hanyatlással, válsággal jellemezhető dolgok kevésbé vonzóak. Ezeken kívül szintén visszatartó erő lehetett az iparban is állandóan tapasztalható változás (pl. gyakori cégmegszűnés, cég-

alapítás), amelyek miatt nagyon nehéz „naprakész” információkkal rendelkezni, és a begyűjtésük szinte lehetetlen vállalkozás, mert az ipari szereplők adat- és információszolgáltatási hajlandósága nagyon csekély.

Mivel a hazai iparföldrajz pozíciója meggyengült és a kutatói érdeklődés is lanyhult 1989 után, ezért az iparföldrajzi kutatási irányok is módosultak a szocializmus évtizedeiben tapasztaltakhoz viszonyítva. A többségüknek a jelentősége csökkent, miközben új kutatási területek is kialakultak.

A rendszerváltozás utáni időszak meghatározó iparföldrajzi kutatási irányai a következők:

1. szervezeti - tulajdoni változások kutatása. A szervezeti megújulás tanulmányozása, mint új kutatási irányzat jelentkezett a poszt szocialista országokban, eltérően a nemzetközi trendektől. Főleg az átmenet elején kapott kitüntetett figyelmet (BARTA GY. 1992, 2001; KISS É. 1993, 1998). Akkor még a szervezeti megújulás üteme és a vállalatok innovációs képessége, új iránti fogékonysága között szoros összefüggés volt. A későbbiekben a szervezeti megújulás kötelezővé válásával az ilyen jellegű kutatások jelentőségüket veszítették. A szervezeti megújulás az egyik leggyorsabban és leglátványosabban végbement változás volt 1989 után, aminek a megvalósulása területenként és ágazatonként is eltérő ütemben zajlott (Kiss É. 1993, 1998, 1999a).

A tulajdonviszonyok térbeli és időbeli változásának elemzése szintén az átmeneti időszak elején volt izgalmas kutatási terület. A privatizáció következtében az ipari vállalkozások tulajdonviszonyok szerinti megoszlásában – cégmérettől függően – egy duális struktúra jött létre, ami a térben is megnyilvánult. A fővárosban és tágabb térségében, valamint az Észak-Dunántúlon a külföldi tulajdonosok aránya jóval magasabb, mint az ország többi részében, ahol a magyar tulajdonosok vannak túlsúlyban (BARTA GY. 2000; CSÉFALVAY Z. 1996). A tulajdonviszonyok átalakulásában is tetemes részt vállaltak a külföldi tőkebefektetések (ABONYINÉ PALOTÁS J. 1999; BARTA GY. 2000; KISS É. 2003a, 2006), s ma már inkább a külföldi tőke területi sajátosságainak, iparban játszott szerepének a kutatása jellemző.

2. a szerkezeti-ágazati kutatások szintén szorosan összefonódtak az iparban 1989 után kezdődött markáns strukturális átalakulással. Annak főbb irányait, ismérveit már többen (BARTA GY. 2002; BORA GY. 1992; KISS É. 2000a; RECHNITZER J. 1989; SZALAVETZ A. 2000) is megfogalmazták. A fejlett nyugati országokban már az 1960-as évek végétől megindult, s az 1970-es években felgyorsult az ipar szerkezeti megújulása, ami a tradicionális nehézipari ágazatok (bányászat, kohászat) hanyatlását és az új, dinamikusan fejlődő high-tech ágazatok, tudáságazatok előretörését jelentette. Az ipar szerkezeti átalakítása kihat az ipar területi elhelyezkedésére is, és nem választható el a területi feltételektől és a területi meghatározottságtól sem (RECHNITZER J. 1989).

A strukturális megújulás az egyes ágazatokat differenciáltan érintette. Általában a hanyatló, válságágazatok (pl. vaskohászat, textilipar) lassabban újulnak meg (SZALAVETZ A. 2000; VISZT E. 1996). A hazai kohászati ipar a strukturális átalakulás egyik legnagyobb vesztese, mostanra már gyakorlatilag megszűnt. A könnyűiparon belül a textilipart és a bőr-, cipőipart érintette a legjobban a

szerkezetváltás (BOD E. 1996). Az utóbbiaknak napjainkban is az egyik legnagyobb problémája a hazai nyersanyagforrások beszűkülése, amit a bőrfeldolgozók különböző stratégiák alkalmazásával próbálnak meg kiküszöbölni.

Az elmúlt másfél évtizedben új ágazatok is megjelentek (HIDVÉGI J. 2005; SOMAI M. 1995; GROSZ A. 2006). Ide tartozik a világviszonylatban is az egyik legfontosabb gépipari ágazat, az autóipar, amelynek már hazánkban is több telephelye van. Szintén a fontosabb gépipari ágak közé sorolható az elektronikai ipar, amelynek termékstruktúrájában, technológiájában és területi elhelyezkedésében is látványos, jól kivethető átrendeződések következtek be az utóbbi évtizedben, épp úgy mint a gépipar egészében (SIPOS M. 2003, 2004a,b, KUKELY GY. 2004).

A gépipar mellett a másik kulcsiparág, a vegyipar. A XX. század végén ez az iparág is számos kihívással nézett szembe (ZSARNAY J. 1996). A vegyiparban az elmúlt közel két évtized alatt felszínre kerültek az ágazat gyengeségei, de fény derült a tartalékaira és az alkalmazkodóképességére is, valamint a fejlesztésének a lehetséges fő irányait is meghatározták (SZÉPVÖLGYI J. 1999, 2005). A hazai vegyipar az 1990-es évek vége felé mozdult el a holtpontról, s indult gyorsabb fejlődésnek, ám a területi szerkezetében a beruházás-igényessége miatt nem történt markáns változás.

A nagy múlttal rendelkező élelmiszeripar és ágazatai 1989 után is fontos kutatási területet képeztek. A magyar élelmiszergazdaság, különösen az Alföld élelmiszergazdaságában szükséges szerkezetváltás és fejlesztés időszerű kérdései több szakembert is foglalkoztattak (MÁRTON J. 1993; GURZÓ I. 1993; JUHÁSZ P.-MOHÁCSI K. 1994). Egyetértettek abban, hogy az infrastruktúra és a szolgáltatások fejlesztése elengedhetetlen az élelmiszergazdaság további fejlődése szempontjából. A földhasznosítás változása az élelmiszeripar területi struktúráját is érzékenyen érintette (BERÉNYI I. 1993). A magyar húsiparban, illetve húsvertikumban az 1989 után bekövetkezett nagy változások szorosan összefüggnek a hazai állattenyésztésben tapasztalt radikális változásokkal (ABONYINÉ PALOTÁS J. 1998). Még ma is hiányoznak azonban azok a publikációk, amelyek az élelmiszeripar egyes ágazatainak helyzetét és területi szerkezetének átrendeződését, valamint okaikat mutatnák be a XXI. század elején.

3. az ipari létesítmények telephelyválasztásával összefüggő kutatások még mindig szerves alkotóelemei az iparföldrajzi vizsgálatoknak. Annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedben nagyon visszaesett a kutatói érdeklődés az ilyen jellegű kutatások iránt (BARTA GY. 2002). Oka ennek az is, hogy a telephelyválasztás modern elméleteinek megfogalmazása egyre bonyolultabb és szinte lehetetlen vállalkozás (ERDEY L. 2004). Az utóbbi közel két évtizedben az ipartelepítés fogalma helyett a telephelyválasztás vált gyakoribbá. Az e tárgykörhöz sorolható publikációk címében szinte mindenhol a telephelyválasztás szerepel (BÉKÉS G. 2003; ERDEY L. 2004). A szóhasználat-változás akár jelezheti azt is, hogy a szocializmust jellemző felülről vezérelt, előre eldöntött ipartelepítés helyett a piacgazdaságban az alulról vezérelt, a vállalatok önálló, szabad telephelyválasztása váltotta fel.

4. az ipar területi elhelyezkedésével, a térbeli megoszlásának törvényszerűségeivel, az ipar térszerkezetével kapcsolatos publikációk (ANTAL Z. 1993; BARTA GY. 1992, 2002; KISS É. 1999b, 2000a, 2002a, b, 2003b; NEMES NAGY J. 1997) megszorodtak az 1990-es évtizedben, ami a magyar ipar területi struktúrájában bekövetkezett releváns változásokkal magyarázható. A területi vizsgálatok a térszerveződés különböző (országos, regionális és lokális) szintjeire terjedtek ki. Az ipari termelés területi elhelyezkedésével kapcsolatban elsődlegesen azok a területek (pl. a főváros és tágabb térsége, nagyvárosok, Észak-Dunántúl) kaptak kiemelt figyelmet, amelyek a legjelentősebb ipari területei az országnak (BARTA GY. 1999; KISS É. 1995a, 1999b, 2000b). Készült olyan összegző munka is, amely a hazai ipar 1945 és 2000 közötti területi folyamatait összegzi, habár az ipar tényleges területi elhelyezkedésére csak a teljes terjedelem töredéke jutott (BARTA GY. 2002).

Az ipari tér formálásában meghatározó szerepet játszanak a külföldi tőkebefektetések (ABONYINÉ PALOTÁS J. 2006a; BARTA GY. 2000; KISS É. 2003a, 2006) és az ipari parkok is (KISS É. 2000d, 2001, 2003b; KULLMANN Á. 2000; BUZÁS N.-LENGYEL I. szerk. 2002; NIKODÉMUS A. 2002a,b; RECHNITZER J. 2002; VOLTER E. 2004), amelyek gyakran több ipari vállalkozásnak adnak otthont. A XXI. század elején újabb térformáló, térszervező erők (hálózatok, klaszterek) jelentek meg (BUZÁS N.-LENGYEL I. szerk. 2002; GERGELY S. 2006; GROSZ A. 2006). A befolyásuk ma még nem számottevő, de a jövőben mindenképp erősödni fog.

Az iparban végbement változások területi következményei lokális szinten is megfigyelhetők. Ez akár kutatási részterületet is képezhet az ipar térbeli elhelyezkedésének vizsgálatán belül (csak úgy, mint az ipari parkok vizsgálata vagy a regionális szintű ipari térszerkezeti vizsgálatok). A budapesti ipari átalakulás térszerkezeti konzekvenciáinak elemzése kapta a legtöbb figyelmet az elmúlt évtizedben (BARTA GY. szerk. 2004; KISS É. 1994, 1995c, 1997, 1999c, 2000c, 2002c). A hazai kiemelt regionális centrumok iparában végbement változások elemzése csak az ezredforduló után kezdődött (KISS É. 2004). Ez a kutatás először vállalkozott a vidéki nagyvárosok iparának az ipari térre és az ipari területekre kifejtett hatásainak feltárására. A nagyvárosok szerkezeti és funkcionális tagozódásának módosulásával párhuzamosan a lokális társadalom összetétele, milyensége sem marad változatlan, ami a kutatások elmélyítését és kiterjesztését igényli más tudományterületek irányába is (BERÉNYI I. 1994).

5. a vállalatok kutatása. Az iparnak az ipari cégek oldaláról történő megközelítése egyre nagyobb teret hódít az utóbbi évtizedben. Az 1970-es, 1980-as évekig ugyanis általános jellemzője volt az ipar(gazdaság)földrajznak, hogy csak a tevékenység térbeliségére koncentrált és a vállalatra nem, amely a tevékenységet „végezte, indukálta” (ASWORTH, G.-BORA GY. szerk.1999). A kutatások tárgyát képezhetik a kicsi és/vagy a nagy cégek, a hazai és/vagy a transznacionális vállalatok, amelyeket különböző szempontok alapján vizsgálhatnak (ASWORTH, G.-BORA GY. szerk.1999; BARTA GY. 2001; NAGY G. 2002; SOMAI M. 1995). Gyakran egy-egy nagyvállalat „életútjának” nyomon követése az

egész magyar ipar fejlődését illusztrálhatja. Ilyen például a budapesti Ganz Művek, amelynek a sorsa – ahogy a szerzők is írták – „...1949-től 1989-ig szinte leképezte a szocialista rendszer fejlődését Magyarországon.” (RICHERS J.-KUKELY GY.-BARTA GY. 2004).

6. az ipar és a környezet egyre bonyolultabb **kapcsolatrendszerének vizsgálata** szintén az utóbbi évtizedben erősödött fel. Magába foglalja egyrészt az ipari létesítmény társadalmi, gazdasági környezetre gyakorolt hatásának kutatását. Kiváltképp érdekes lehetett azoknak a transznacionális vállalatoknak a lokális társadalomra gyakorolt hatásának az elemzése, amelyek más kulturális környezetből származnak, ahol mások a szokások, a tradíciók, mint ahova letelepedni szándékoznak vagy ahova letelepedtek. Jó példa volt erre az esztergomi Suzuki letelepedésének társadalmi, gazdasági hatásvizsgálata (KISS É. 1995b). Az ipari nagyberuházások közvetlen környezetükre kifejtett társadalmi, gazdasági és egyéb hatásainak feltárása, az ún. hatásvizsgálatok egyre fontosabb befolyásoló elemei a telephelyválasztásnak is (SCHWEITZER F.-TINER T. szerk. 1996).

Az ipar és a környezetterhelés, környezetszennyezés, környezetvédelem kapcsolatrendszerének vizsgálata iránt szintén az 1990-es években kezdett megnövekedni az érdeklődés, összhangban a környezet iránt érzett felelősség fokozódásával és tudatosodásával (PERCZEL GY. 1992, 1999).

7. az ipar terület- és településfejlesztésben játszott szerepének kutatása háttérbe szorult a politikai rendszerváltozás óta, ami azért kedvezőtlen, mert pillanatnyilag egyáltalán nincsenek pontos ismeretek az ipar területfejlesztő szerepéről. A méltánytalan mellőzésének az a magyarázata, hogy ma már nem az ipar a legfőbb terület- és településfejlesztési eszköz. Ennek ellenére még mindig nagy hatással lehet egy-egy terület vagy település fejlődésére, ami többé-kevésbé napjainkban is tapasztalható az ország legkülönbözőbb részeiben. Például egy nagy transznacionális vállalat letelepedése az adott település társadalmi, gazdasági életét is nagymértékben érinti (KISS É. 1995b). Az ipari parkok több ok miatt is befolyással lehetnek az adott település fejlődésére. Egyrészt az ipari park létesítése infrastrukturális fejlesztéseket igényel, másrészt az oda letelepedő, egyidejűleg gyakran több vállalat a munka és a jövedelem mellett adóbevételt is biztosít.

Az újabb kutatások azt jelzik, hogy az 1990-es évektől az intézményi és a vonalas infrastruktúra, valamint a turizmus egyre fontosabb eszköz a regionális és a lokális fejlesztésben (ABONYINÉ PALOTÁS J. 2006b; KŐSZEGFALVI GY. 1991, 1995; MICHALKÓ G. 2001).

Az előbb felsorolt kutatási területek művelése jó néhány tényezőtől (pl. aktualitás, kutatói érdeklődés, társadalmi „elvárások”) függően eltérő intenzitású volt az elmúlt közel két évtizedben. S ez valószínű a jövőben is így lesz, sőt új területek is prioritást kaphatnak a változó társadalmi, gazdasági kihívások függvényében.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

Az iparföldrajz a gazdaságföldrajzzal szoros összhangban külföldön és idehaza is hosszú fejlődési utat tett meg. A tudományterület több mint százéves történelméből főleg az utóbbi évtizedek voltak igen mozgalmasak, és számos kihívást felsorakoztatók.

A hazai iparföldrajz fejlődése és kutatásának fő területei sok rokon vonást mutatnak a fejlett országokéval, de ugyanakkor több szempontból különböznek is azoktól. A különbségek főleg az államszocializmus évtizedeiben és az 1990-es évek elején voltak élesek, amikor olyan témák kutatása (pl. szervezeti változások, privatizáció) is napirendre került, amit a rendszerváltozás hívott életre. A fejlett nyugati országokban a „töretlen” tőkés fejlődés és a fejlettebb ipar miatt néhány témakör kutatása jóval előrehaladottabb. Ilyennek tekinthető pl. az ipari parkok, a klaszterek vagy a hálózatok vizsgálata, amelyek újabban egyre nagyobb hatást gyakorolnak az ipar területi struktúrájára idehaza is.

Az szintén nehezítette a hazai iparföldrajz helyzetét, hogy szinte egyszerre kellett megbirkózni a rendszerváltozás okozta változások feldolgozásával, és az ipar belső válságából fakadó elvárásokkal, valamint a globális gazdaság által támasztott kihívásokkal. Ma már a hazai iparföldrajzi kutatások sokkal jobban kapcsolódnak a nemzetközi trendekhez, mégha az ipar és az iparföldrajz pozíciója jóval kedvezőtlenebb is, mint a korábbi évtizedekben idehaza és külföldön egyaránt. Ennek ellenére az iparföldrajz eltűnésével legalább is belátható időn belül nem kell számolni. Hosszabb távon azonban nagyon jelentős változások következhetnek be a kutatási szemléletben, módszertanban és a kutatási irányokban, mert az egyre globalizáltabb világ gazdaság erőteljesen átformálhatja magát az ipari termelést és a területi struktúráját is, ami a fejlett országok és a volt szocialista országok iparföldrajzát is új helyzet és újabb kihívások elé állítja.

A jövőre nézve az iparföldrajz számára, csakúgy mint a gazdaságföldrajz egésze számára két tényező lehet a legfontosabb stratégia annak érdekében, hogy az új évezredben is népszerű legyen és megőrizze korábban kivívott pozícióját. Az egyik, hogy a kutatási eredményeit el tudja juttatni a politikai döntéshozókhöz és az emberekhez, hogy tudják, hogy mit csinálnak ezen tudományterület képviselői. A másik, hogy sokkal jobban kellene ezeket a kutatásokat kapcsolni a többi társadalomtudományban folyó kutatásokhoz (YEUNG, H. W. 2002).

5. IRODALOM

- ABONYINÉ PALOTÁS J. 1983: *Csongrád megye élelmiszeriparáról*. Földrajzi Közlemények. 31.1. pp.12-22.
- ABONYINÉ PALOTÁS J. 1998: *Magyarország búsvertikumának fejlődése*. Földrajzi kaleidoszkóp. JATE TTK Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged, pp. 304-313.
- ABONYINÉ PALOTÁS J. 1999: *A Magyarországra érkező külföldi működőtőke néhány sajátossága*. In: Tésits R.-Tóth J. (szerk.): *A társadalmi minimumtól a jólétig*. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, pp. 35-45.
- ABONYINÉ PALOTÁS J. 2006a: *A külföldi működőtőke szerepe gazdaságunk fejlődésében*. In: Kiss A.-Mezősi G. Sümeghy Z. (szerk.): *Táj, környezet, és társadalom*. SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi, Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszéke, Szeged, pp. 25-33.
- ABONYINÉ PALOTÁS J. 2006b: *Az infrastruktúra és a turizmus néhány összefüggése*. In: Kókai S. (szerk.): *Földrajz és turizmus*. Nyíregyházi Főiskola TTK Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 15-23.
- AMIN, A. (ed.) 1994: *Post-Fordism. A reader*. Blackwell Publisher, Oxford, 436 p.
- ANTAL Z. 1959: *Acéliparunk termelésének néhány gazdaságföldrajzi problémája*. Földrajzi Értesítő. 8. 4. pp. 433-451.
- ANTAL Z. 1966: *Az európai szocialista országok egyesített villamosenergia-rendszerének gazdaságföldrajzi problémái*. Földrajzi Értesítő. 15. 1. pp. 41-69.
- ANTAL Z. 1967a: *Az öntő- és kovácsolóipar gazdaságföldrajzi kérdései a III. ötéves terv időszakában*. Földrajzi Közlemények. 15. 3. pp. 211-230.
- ANTAL Z. 1967b: *A kőolaj- és szénfeldolgozás gazdaságföldrajzi kérdései Magyarországon*. Földrajzi Értesítő. 16. 2. pp. 217-237.
- ANTAL Z. 1967c: *Az építőanyagipar gazdaságföldrajzi vonatkozásai a III. ötéves terv időszakában*. Földrajzi Értesítő. 16. 3. pp. 387-405.
- ANTAL Z. 1993: *Változások egyes iparágak termelésében és területi elhelyezkedésében*. In: Jáki K. (szerk.): *Aktuális problémák a földrajztanításban*. Magazin Kiadó, Budapest, pp. 101-113.
- ANTAL Z.-FÜLÖP S. 1973: *A pamutipar fejlődése és területi elhelyezkedése 1960-1972 között*. Földrajzi Értesítő. 22. 4. pp. 427-452.

- ASWORTH, G.-BORA GY. (szerk.) 1999: *Térbeli elrendezés és a vállalat I-II.* BKE Digitális Gyorsnyomda, Budapest, 510 p.
- BALOGH B. 1971: *Az építőanyagipar fontosabb szállítási igényes termékeinek elosztási és szállítási struktúrája.* Földrajzi Értesítő. 20. 3. pp. 297-309.
- BARTA GY. 1980: *A községekbe telepített ipar hatása a községek fejlődésére.* Földrajzi Értesítő. 29. 2-3. pp. 235-249.
- BARTA GY. 1992: *Az ipari térstruktúra formálódása.* Magyar Tudomány. 37. 4. pp. 420-423.
- BARTA GY. 1994: *Gondolatok a szocialista telephelyelmélet megfogalmazásához.* Tér és Társadalom. 8. 3-4. pp. 79-90.
- BARTA GY. 1999: *Gazdasági folyamatok a Budapesti Agglomerációban.* In: Barta Gy-Beluszky P. (szerk.): *Társadalmi-gazdasági átalakulás a Budapesti Agglomerációban.* MTA RKK, Budapest, pp. 131-143.
- BARTA GY. 2000: *A külföldi működő tőke szerepe a magyar ipar duális struktúrájának és regionális differenciálódásának kialakulásában.* In: Horváth Gy.-Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* MTA RKK, Pécs, pp. 265-281.
- BARTA GY. 2001: *A nagyvállalatok szervezeti-tulajdoni-térbeli változásai.* Tér és Társadalom. 15. 1. pp. 39-64.
- BARTA GY. 2002: *A magyar ipar területi folyamatai két gazdasági rendszerben, 1945-től 2000-ig.* Dialóg Campus Kiadó, Pécs, 272 p.
- BARTA GY. (szerk.) 2004: *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei.* MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 348 p.
- BARTA GY.-ENYEDI GY. 1981: *Iparosodás és a falu átalakulása.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 208 p.
- BARTA GY.-BELUSZKY P. (szerk.) 1999: *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban.* MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest, 255 p.
- BARTKE I. 1967: *Területi egységek iparfejlettségi fokának meghatározása.* Közgazdasági Szemle. 14. 7-8. pp. 885.-897.
- BARTKE I. 1971: *Az iparilag elmaradott területek ipari fejlesztésének közgazdasági kérdései Magyarországon.* Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 288 p.
- BARTKE I. 1981: *Az ipartelepítési kutatások főbb irányzatai.* Földrajzi Közlemények. 29. 4. pp. 319-329.

- BARTKE I. 1982: *Az 1970-es évtized területfejlesztésének értékelése*. Földrajzi Közlemények. 30. 2. pp. 107-119.
- BARTKE I.-KÓRÓDI J. 1968: *Hazánk nehézipari körzetei és fejlesztésük sajátos kérdései*. Területi Statisztika. 18. 3. pp. 287-300.
- BELUSZKY P. 1989: *Magánjelentés a (társadalom) földrajzról*. Tér és Társadalom. 1. pp. 49-65.
- BENCZE I. 1962: *A magyar pamutipar területi elhelyezkedése és fejlesztésének egyes földrajzi problémái*. Földrajzi Értesítő. 11. 3. pp. 337-362.
- BENKO, G. (ed.) 1984: *Regional development. Problems and policies in eastern and western Europe*. Billington and Sons Ltd., Worcester, 283 p.
- BERÉNYI I. 1989: *Mezőgazdaság és élelmiszeripar*. In: Magyarország Nemzeti Atlasza. pp. 373-375.
- BERÉNYI I. 1993: *Az Alföld földhasznosítási szerkezetének várható átalakulása*. Tér és Társadalom. 7. 3-4. pp. 67-76.
- BERÉNYI I. 1994: *Budapest városszerkezetének átalakulási tendenciái*. Földrajzi Értesítő. 43. 3-4. pp. 221-233.
- BERÉNYI I. 1996: *A földrajztudomány helyzete*. Földrajzi Értesítő. 45. 3-4. pp. 332-338.
- BERNÁT T. (szerk.) 1981: *Általános gazdaságföldrajz*. Tankönyvkiadó, Budapest, 362 p.
- BERNÁT T. 1989: *Szükség van-e paradigmaváltásra a gazdaságföldrajzban?* Földrajzi Közlemények. XXXVII. 1-2. pp.31-40.
- BERNÁT T. 1986: *Magyarország gazdasági körzetei*. In: Bernát T.- Bora Gy.-Kalász L. Kollarik A.- Matheika M.: Magyarország gazdaságföldrajza. Kossuth Kiadó, Budapest, pp. 275-345.
- BERNÁT T.-BORA GY.-KÓSZEGI L.-ZALAI GY.-NÉ 1969: *Termelőerők területi elhelyezkedése*. Tankönyvkiadó, Budapest, 296 p.
- BÉKESI L. 1981: *A budapesti ipar néhány fő sajátossága és fejlesztési programja*. Földrajzi Közlemények. 29. 4. pp. 339-346.
- BÉKÉS G. 2003: *A tőke mobilitása és térszerkezete*. In: Fazekas K.: Munkaerőpiaci Tükör. MTA Közgazdasági Kutató Központ, Budapest, pp.123-132
- BOD E. 1996: *A bőr- és cipőipar illeszkedése az EU strukturális folyamataihoz*. Ipargazdasági Szemle. 27.4.pp.74-88.

- BONTÓ L.-OROSZ L. 1978: *Szelektív iparfejlesztés*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 174p.
- BORA Gy. 1992: *A magyar ipar helyzete és továbbfejlesztésének problémái*. In: Göcseji I.-Jáki K. (szerk.): Segédanyag Magyarország földrajzának tanításához. Győr-Moson-Sopron Megyei Pedagógiai Intézet, Győr, pp. 24-39.
- BORAI Á. 1975: *Az ipar hatása a magyar városok fejlődésére*. MTA FKI, Budapest, Kézirat. 12 p.
- BORAI Á. 1979: *Új ipari telephelyek és iparvárosok Magyarországon*. In: Lettrich E. (szerk.): Földrajzi kutatási irányzatok Magyarországon az 1945-1975 közötti időszakban. MTA FKI, Budapest, Kézirat. 289 p.
- BRAKMAN, S.-GARRETSSEN, H. 2003: *Rethinking the 'New' Geographical Economics*. Regional Studies. 37. 6-7. pp. 637-648.
- BUZÁS N.-LENGYEL I. (szerk.) 2002: *Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek*. JATEPress, Szeged, 210 p.
- CAMERON, G. C. 1974: *Regional economic policy in the United Kingdom*. In: Hansen, N.M. (ed.): Public policy and regional economic development. Ballinger Publishing Company, Cambridge, pp. 65-103.
- CAO-PINNA, V. 1974: *Regional policy in Italy*. In: Hansen, N.M. (ed.): Public policy and regional economic development. Ballinger Publishing Company. Cambridge, pp 137-181.
- CHESHIRE, P. 1991: *Problems of regional transformation and deindustrialization in the European Community*. In: Rodwin, L.-Sazanami, H. (eds.): Industrial change and regional economic transformation. Harper Collins Academic, London, pp. 237-268.
- CHAPMAN, K.-WALKER, D. 1988: *Industrial location. Principles and policies*. Basil Blackwell Ltd., Oxford, 322 p.
- CLOUT, H. D. 1970: *Industrial relocation in France*. Geography. 55. Part One. pp. 48-63.
- COHEN, P. 1998: *A transforming San Francisco industrial landscape*. Pacifica. Fall. pp. 7-12.
- CUKOR Gy. 1971: *Regionális fejlődés és iparosítás*. Közgazdasági Szemle. 18. 6. pp. 637-649.
- CSÉFALVAY Z. 1996: *A privatizáció és a regionális egyenlőtlenségek Magyarországon (1990-1994)*. In: Dövényi Z. (szerk.): Tér-Gazdaság-Társadalom. Huszonkét tanulmány Berényi Istvánnak. MTA FKI, Budapest, pp. 257-272.
- DICKEN, P. 2003: *Global shift. Reshaping the global economic map in the 21st century*. Sage Publications, London, 632 p.

- DOLING, J.-KOSKIAHO, B.-VIRKKALA, S. (eds.) 1994: *Restructuring in old industrial towns in Finland*. University of Tampere, Tampere, 295 p.
- ERDEY L. 2004: *A működőtőke-áramlás a telephelyválasztás elméletének tükrében*. Közgazdasági Szemle. 51. 5. pp. 472-494.
- FODOR F. 1924: *Magyarország gazdasági földrajza*. Franklin Társulat, Budapest, 240 p.
- FODOR F. 2006: *A magyar földrajztudomány története*. MTA FKI, Budapest, 820 p.
- FRISNYÁK S. 1988: *Szabolcs-Szatmár megye gazdaságilag elmaradott területei*. In: Erdősi F.-Tóth J. (szerk.): *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. MTA RKK, Pécs, pp. 119-128.
- GERGELY S. 2006: *Hálózati gazdaság és kisvállalkozások*. Gazdálkodás. 50. 18. különszám. pp. 10-28.
- GERLE GY. 1956: *Az ipari üzemek elhelyezkedése és áttelepítésük kérdései*. Felsőoktatási Jegyzet-ellátó Vállalat, Budapest, 44 p.
- GROSZ A: 2006: *Clusterisation processes in the Hungarian automotive industry*. Discussions papers. MTA RKK, Pécs, 72 p.
- GURZÓ I. 1986: *Az Alföld cukorvertikumának területi fejlődése*. Földrajzi Értesítő. 35. 1-2. pp. 113-146.
- GURZÓ I. 1987: *Az alföldi kenyérgabona-termesztés és gabonaiipar néhány összefüggésének földrajzi vizsgálata*. Alföldi Tanulmányok. 11. pp.113-141.
- GURZÓ I. 1988: *Az alföldi dohányvertikum területi fejlődésének földrajzi vázlatja*. Alföldi Tanulmányok. 12. pp.115- 138.
- GURZÓ I. 1989: *A magyar cukorgazdaság földrajzi szempontú vizsgálata*. MTA RKK Kutatási Eredményei. 9. 122 p.
- GURZÓ I. 1993: *Az alföldi élelmiszergazdaság fejlesztésének néhány kérdése*. Alföldi Tanulmányok. 15. pp.91-102.
- HADDOCK, S. V. 2003: *Business as usual: The Naples business district*. In: Moulaert, F.- Rodriguez, A.-Swyngedouw, E. (eds.): *The globalized city*. Oxford University Press, Oxford, pp. 229-247.
- HIDVÉGI J. 2005: *A magyar autógyártás 100 éve*. Közlekedéstudományi Szemle. 55. 8. pp. 306-309.

- HORVÁTH GY. 1998: *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 502 p.
- HUDSON, R. 1994: *New production concepts, new production geographies? Reflections on changes in the automobile industry*. Transactions of the Institute of British Geographers. 19. 3. pp. 331-345.
- HUDSON, R. 2002: *Changing industrial production systems and regional development in the New Europe*. Transactions of the Institute of British Geographers. 28. 4. pp. 447-471.
- JOHNSTON, R. J. (ed.) 1981: *The dictionary of human geography*. Basil Blackwell Publisher Ltd., Oxford, 411 p.
- JUHÁSZ P.-MOHÁCSI K. 1994: *Magyar élelmiszer-gazdaság – tények, problémák, lehetőségek*. Közgazdasági Szemle. 41. 7-8. pp. 621-632.
- KATONA S. 1972: *Az építőanyag-iparerőforrásainak értékelése*. Földrajzi Értesítő. 21. 4. pp. 409-437.
- KISS É. 1993: *A budapesti ipar szervezeti felépítése és néhány jellemzője*. Földrajzi Értesítő. 42. 1-4. pp. 225-242.
- KISS É. 1994: *Az ipari struktúra átalakulásának városszerkezeti konzekvenciái*. Földrajzi Értesítő. 43. 3-4. pp. 251-257.
- KISS É. 1995a: *A fővárosi és a Pest megyei ipar*. Statisztikai Szemle. 73. 1. pp. 59-74.
- KISS, E. 1995b: *The Hungarian Reception and Impact of a Multinational Company on the Case of Suzuki in the Town Esztergom*. Geographical Review of Japan. 68. (Ser. B.) 2. pp. 198-208.
- KISS, E. 1995c: *Merkmale der organischen Erneuerung der ungarischen Industrie anhand des Beispiels von Budapest und dem Komitat Pest*. In: Meusburger, P.-Klinger A. (Hrsg.): *Vom Plan zum Markt. Eine Untersuchung am Beispiel Ungarns*. Physica-Verlag, Heidelberg, pp. 209-229.
- KISS, E. 1997: *Budapest-Industrieller Wandel und seine Auswirkungen auf die Stadtstruktur*. Europa Regional. 5. 4. pp. 23-31.
- KISS, E. 1998: *Organizational Renewal in the Hungarian Industry and Its Effects since 1989: The Case of Budapest*. Global Economic Review. 27. 2. pp. 107-124.
- KISS É. 1999a: *Az ipar térszerkezetének sajátosságai a Központi Régióban az 1990-es években*. Földrajzi Értesítő. 48. 3-4. pp. 253-281.

- KISS É. 1999b: *Térszerkezeti és funkcionális változások Budapest ipari területein 1989 után*. Tér és Társadalom. 13. 4. pp. 119-135.
- KISS, E. 1999c: *Restructuring in industry and industrial areas in Budapest*. Geographia Polonica. 72. 1. pp. 29-47.
- KISS, E. 2000a: *The Hungarian industry in the period of transition*. In: Kovács Z. (ed.): Hungary towards the 21st century. HAS, Geographical Research Institute, Budapest, pp. 227-241.
- KISS É. 2000b: *A szekunder szektor és térbeli kapcsolatai, fejlődési lehetőségei a Budapesti Régióban*. In: Dövényi Z.-Perczel Gy. (szerk.): Tanulmányok a Központi Térség regionalizációs folyamatairól és térkapcsolati rendszeréről 2. kötet. MTA FKI–ELTE, Budapest. pp. 50-93.
- KISS, E. 2000c: *Industrial areas of Budapest in the period of transition*. Regional symbiosis. 8. pp. 51-67.
- KISS É. 2000d: *Helyzetkép a Közép-magyarországi Régió ipari parkjairól*. Ipari Szemle. 20. 2. pp. 77-80.
- KISS É. 2001: *A hazai ipari parkok néhány jellemző vonása*. Falu-Város-Régió. 9. pp. 17-23.
- KISS É. 2002a: *Az átalakuló ipar térszerkezeti jellemzői*. In: Mészáros E.-Schweitzer F. (szerk.): Föld, víz, levegő. Magyar Tudománytár sorozat. MTA Társadalomkutató Központ-Kossuth Kiadó, Budapest. pp. 363-378.
- KISS É. 2002b: *A magyar ipar térszerkezeti változásai*. Földrajzi Értesítő. 51. 3-4. pp. 347-365.
- KISS, E. 2002c: *Restructuring in the industrial areas of Budapest in the period of transition*. Urban Studies. 39. 1. 2002. pp. 69-85.
- KISS É. 2003a: *A külföldi működőtőke-befektetések térformáló szerepe a magyar gazdaságban*. Gazdaság és Társadalom. 2. pp. 139-157.
- KISS, E. 2003b: *Industrial parks in Hungary: their furthering and role in regional economic development*. Regional symbiosis. 11. pp. 47-65.
- KISS, E. 2004: *Spatial Impacts of Post-socialist Industrial Transformation in the Major Hungarian Cities*. European Urban and Regional Studies. 11.1. pp. 81-89.
- KISS É. 2005. *Az Európai Unió a XXI. század elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 462 p.
- KISS É. 2006: *Külföldi tőkebefektetések és külföldi tőkeáthelyezések az iparban*. In: Kiss É. (szerk.): A népségtől a természeti erőforrásokig. Tiszteletkötet Rétvári László 70. születésnapjára. NYME KTK, Sopron, pp. 113-129.

- KOCH F. 1939: *Geographical factors of the iron and steel industry*. Földrajzi Közlemények. 67. 4. pp. 1-14.
- KOPCSAY G.-ZSIGÓ L. 1971: *A koncentrált ipartelepítés műszaki és gazdasági kérdései*. Kézirat. MTA Ipari és Mezőgazdasági Építészeti Szakcsoport. Budapest, 62p.
- KOVÁCS Z. 2001: *Társadalomföldrajzi Kislexikon*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 176 p.
- KÓRÓDI J.-MÁRTON G. 1968: *A magyar ipar területi kérdései*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 174 p.
- KÓSZEGFALVI GY. 1978: *A korszerű ipartelepítés alapjai*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 214 p.
- KÓSZEGFALVI GY. 1991: *Települési infrastruktúra*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 174 p.
- KÓSZEGFALVI GY. 1995: *A települési infrastruktúra geográfiaja*. JATE, Pécs, 193 p.
- KÓSZEGFALVI GY.-BARNA G. 1971: *Az ipar szerepe Szolnok város fejlődésében*. Földrajzi Értesítő. 20. 4. pp. 409-422.
- KRAJKÓ GY. 1961: *A gazdasági körzetbeosztás és a közlekedés összefüggésének néhány elvi vonatkozása*. Földrajzi Értesítő. 10. 2. pp. 321-333.
- KRAJKÓ GY. 1973a: *A gazdasági mikroövezetek elvi és módszertani kérdései*. Földrajzi Értesítő. 22. 2-3. pp. 259-275.
- KRAJKÓ GY. 1973b: *A Dél-Alföld mikroövezeteinek elhatárolása*. Földrajzi Értesítő. 22. 4. pp. 383-409.
- KRAJKÓ GY.-PÉNZES I.-TÓTH J.-ABONYI GY.-NÉ 1969: *Magyarország gazdasági körzetbeosztásának néhány elvi és gyakorlati kérdése*. Földrajzi Értesítő. 18. 1. pp. 95-115.
- KRUGMAN, P. 2000: *A földrajz szerepe a fejlődésben*. Tér és Társadalom. 14. 4. pp. 1-21.
- KULLMANN Á. 2000: *A magyarországi ipari parkok fejlődési pályái*. Tér és Társadalom. 14. 2-3. pp. 63-72.
- KUKELY GY. 2004: *A területi és ágazati struktúra átalakulása a magyar ipar húzóágazatában, a gépiparban*. Földrajzi Értesítő. 53. 1-2. pp. 93-110.
- LACKÓ L. 1975: *Magyarország elmaradott területei*. Földrajzi Értesítő. 24. 3. pp. 243-267.
- MACHIMURA, T. 1992: *The urban restructuring process in Tokyo in the 1980s: transforming Tokyo into a world city*. International Journal of Urban and Regional Research. 6. 1. pp. 114-128.

- MALECKI, E. J. 1991: *New firm formation in the USA. Corporate structure, venture capital, and local environment.* Entrepreneurship and Regional Development. 2. 3. pp. 247-266.
- MALECKI, E. J. 2000: *Knowledge and regional competitiveness.* Erdkunde. 54. 4. pp. 334-351.
- MALECKI, E. J.- BRADBURY, S. L. 1992: *R and D facilities and professional labour: labour force dynamics in high technology.* Regional Studies. 26. 2. pp. 123-136.
- MAGYARI A. 1953: *A szocialista ipartelepítés elvei és gyakorlata.* Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, Kézirat. 34 p.
- MALMBERG, A. 1996: *Industrial geography: agglomeration and local milieu.* Progress in Human Geography. 20. 3. pp. 392-403.
- MALMBERG, A. 1997: *Industrial geography: location and learning.* Progress in Human Geography. 21. 4. pp. 573-582.
- MÁRTON J. 1993: *Az Alföld élelmiszergazdaságában szükséges szerkezetváltás időszzerű kérdései.* Alföldi Tanulmányok. pp. 75-89.
- MÉRÓ J. 1970: *Az iparosítás szerepe az észak-komáromi iparvidék népesség- és települészerkezetének átalakulásában.* Földrajzi Közlemények. 18. 3. pp. 223-230.
- MÉSZÁROS R. 2000: *A társadalomföldrajz gondolatvilága.* SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszéke, Szeged, 164 p.
- MICHALKÓ G. 2001: *Turizmus és településfejlesztés.* In: Beluszky P.-Kovács Z. (szerk.): A terület- és településfejlesztés kézikönyve. CEBA Kiadó, Budapest, pp. 113-120.
- MOLNÁR F. 1969: *Cukoriparunk helyzete és néhány területi vonatkozása.* Földrajzi Értesítő. 18. 2. pp. 193-214.
- MOULAERT, F.-RODRIGUEZ, A.-SWYNGEDOUW, E. (eds.) 2003: *The globalized city. Economic restructuring and social polarization in European cities.* Oxford University Press, Oxford, 279 p.
- NAGLE, G.-SPENCER, K. 1999: *Az Európai Unió földrajza.* Holnap Kiadó, Budapest, 154 p.
- NAGY G. 2002: *Nagyvállalati típusok-működési stratégiák.* Tér és Társadalom. 16. 2. pp. 41-52.
- NEMES NAGY J. 1997: *Radikális változások a magyar ipar térszerkezetében. 125 éves MFT jubileumi konferenciája.* Előadásanyag. Budapest, május 20-23.
- NIKODÉMUS A. 2002a: *A magyarországi ipari parkok múltja és jövője.* Comitatus. 12. 9. pp. 13-17.

- NIKODÉMUS A. 2002b: *A Széchenyi-terv ipari park programjainak regionális térszerkezeti hatása.* Falu-Város-Régió. 11. 3. pp. 3-8.
- OINAS, P. 1997: *On the socio-spatial embeddedness of business firms.* Erdkunde. 51. 1. pp. 23-32.
- Ó HUALACHÁIN, B. 1992: *Industrial geography.* Progress in Human Geography. 16. 4. pp. 545-552.
- PARK, S. O. 1996: *Networks and embeddedness in the dynamic types of new industrial district.* Progress in Human Geography. 20. 4. pp. 476-493.
- PARK, S. O. 2001: *Regional innovation strategies in the knowledge-based economy.* GeoJournal. 53. 1. pp. 29-38.
- PÁL Á. 1979: *Szolnok cukoripara.* Területi Kutatások. 2. pp. 74-81.
- PÁL Á. 1987: *Bács-Kiskun és Szolnok megye iparának területi szerkezete.* Alföldi Tanulmányok. 11. pp. 225-246.
- PERCZEL GY. 1970: *Energiagazdálkodásunk időszerű gazdaságföldrajzi problémái.* Földrajzi Közlemények. 18. 1. pp. 48-61.
- PERCZEL GY. 1973: *A gépipar területi elhelyezkedése és telephelyválasztásának fontosabb problémái Magyarországon.* Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest, 233 p.
- PERCZEL GY. 1992: *A gazdaság és a környezetszennyezés néhány összefüggése Magyarországon.* Földrajzi Közlemények. 40. 1-2. pp. 39-44.
- PERCZEL GY. 1999: *Környezeti-társadalmi konfliktusok.* Első magyar politikai földrajzi konferencia-változó világ, átalakuló politikai földrajz. JPTE TTK, Pécs, pp. 53-59.
- PRINZ GY. 1914: *Magyarország földrajza.* Magyar Földrajzi Intézet Rt., Budapest, 224 p.
- PROBÁLD F. 1996: *Hozzászólás a földrajztudomány helyzetéről készült jelentéshez.* Földrajzi Értesítő. 45. 3-4. pp. 339-341.
- PROBÁLD F. 1999: *A földrajz fejlődése a XX. század második felében.* In: Mendöl T.: *A földrajztudomány az ókortól napjainkig.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, pp. 224-259.
- RECHNITZER J. 1989: *Területi szempontok az iparszerkezet átalakításához.* Tér és Társadalom. 3. 2. pp. 49-73.
- RECHNITZER J. 2002: *Az ipari parkok innovációs szolgáltatásait segítő intézmény- és informatikai rendszerek jellemzői.* Területi Statisztika. 5. 4. pp. 342-358.

- RÉVAY Z. 1939: *Egy iparvállalat keletkezésének tájalakító hatása*. Földrajzi Közlemények. 37. 1. pp. 46-55.
- RÉVAY Z. 1940: *A csonka magyarországi gyárak keletkezésének és elhelyezkedésének gazdaságföldrajzi okai*. Kereskedelmi Főiskola, Kassa, 113 p.
- RICHERS J.-KUKELY GY.-BARTA GY. 2004: *A „Ganz birodalom” fénykora és alkonya*. In: Barta Gy. (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 55-70.
- RODWIN, L. 1991: *European industrial change and regional economic transformation: an overview of recent experience*. In: Rodwin, L.-Sazanami, H. (eds.): *Industrial change and regional transformation*. Harper Collins Academic, London. pp. 3-39.
- ROMÁN Z. (ed.) 1979: *Industrial development and industrial policy*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 428 p.
- RÓNAI A. (szerk.) 1945: *Közép-Európa Atlasz*. Szent István Társulat-Püski Kiadó, Balatonfüred-Budapest, Digitális Faksimile Kiadó, Budapest, 412 p.
- SCHWEITZER F.-TINER T. (szerk.) 1996: *Nagyberuházások és veszélyes hulladékok telephely-kiválasztásának földrajzi feltételrendszere*. MTA FKI, Budapest, 180 p.
- SCOTT, A. J. 2000: *Economic geography: The Great Half-century*. In: Clark, G. L.- Feldman, M. P.-Gertler, M. (eds.): *The Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford University Press, Oxford, pp. 18- 49.
- SIPOS M. 2003: *Elektronikai iparunk strukturális és területi átalakulása 1990 és 2000 között*. Statisztikai Szemle. 81. 5-6. pp. 428-441.
- SIPOS M. 2004a: *Tendenciák elektronikai iparunk földrajzi elhelyezkedésében a rendszerváltás után*. Területi Statisztika. 7. 1. pp. 72-84.
- SIPOS M. 2004b: *Geográfiai és strukturális átalakulás a magyar gépiparban 1990 és 2000 között*. Comitatus. 14. 3. pp. 66-72.
- SOMAI M. 1995: *Két autógyári óriás Magyarországon: az Opel és az Audi*. Ipargazdasági Szemle. 26. 3-4. pp. 94-106.
- SZALAVETZ A. 2000: *Hagyományos iparágak - hanyatló iparágak*. Oktatási Minisztérium, Budapest, 108p.
- SZALAVETZ A. 2002: *„Új gazdaság”-jelenségek – a feldolgozóipar terciarizálódása*. Külgazdaság. 45. 12. pp. 4-18.

- SZÉPVÖLGYI J. 1999: *Vegyipar az ezredfordulón*. Ezredforduló. 2. pp. 3-8.
- SZÉPVÖLGYI J. 2005: *A vegyipar jelene és jövője*. Ezredforduló. 4. pp.10-13.
- TAKEUCHI, A. 1980: *The industrial system of the Tokyo metropolitan area. Report of researches*. Nippon Institute of Technology. 11. pp. 1-40.
- TAKEUCHI, A. 1985: *Change of land use and industrial community in Tokyo*. Sinchini New Geography. 3. 4. pp. 33-45.
- TATAI Z. 1975: *Az ipar fejlődése falun*. Földrajzi Közlemények. 23. 3-4. pp. 283-295.
- TATAI Z. 1980: *A mezőgazdasági jellegű területek iparosításának egyes területi kérdései*. Területi Statisztika. 30. 1. pp. 9-20.
- TATAI Z. 1981: *Az ipartelepítés két évtizede*. Földrajzi Közlemények. 39. 4. pp. 298-318.
- TATAI Z. 1984: *Iparunk területi szerkezetének átalakítása*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 250 p.
- THRIFT, N.-OLDS, K. 1996: *Refiguring the economic in economic geography*. Progress in Human Geography. 20. 3. pp. 311-337.
- TÓTH J.-DÖVÉNYI Z.-MOSOLYGÓ L. 1975: *A vonzáskörzetkutatások és a gazdasági körzetesítés kapcsolata*. Földrajzi Közlemények. 23. (99). 3-4. pp. 347-354.
- VANHOVE, N.-KLAASSEN, L. H. 1980: *Regional policy: A European approach*. Gower Publishing Co. Ltd., London, 488 p.
- VISZT E. 1996: *Vaskobászati termelés és piac Kelet-Európában és Magyarországon*. Ipargazdasági Szemle. 27. 4. pp. 63-73.
- VOLTER E. 2004: *Állambatárt átfogó gazdasági kapcsolatok: Szentgotthárd- Heiligenkreuz*. Falu-Város-Régió. 3. pp. 17-21.
- ZOLTÁN Z. 1980: *Telephelyválasztás*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 350 p.
- ZSARNAY J. 1996: *A vegyipar versenyképessége az EU-csatlakozásig*. Ipargazdasági Szemle. 27. 4.pp.46-62.
- YEUNG, H. W. 2002: *Industrial geography: industrial restructuring and labour markets*. Progress in Human Geography. 26. 3. pp. 367-379.